

INHOUDSOPGAVE

Een enkele stap op de weg waar vrijheid begint MARCEL KLEIN	2	Taal en religie ANNEKE KERN-KERSBACH	15
Tijd zonder Christus ANTON VAN HOOFF	5	Het momentum van vrijheid (2) FONS TEL	17
Wat is de functie van de kunstcriticus in de hedendaagse kunst? JEANINE BASTIAN	6	De ongelovige Thomas heeft een punt (recensie) FLORIS VAN DEN BERG	21
Het secularisme in de Middeleeuwen FRANS VAN DONGEN	8	De ondergang van de Islamitische wereld (recensie) THOMAS SPICKMAN	24
Bezetsbeweging LEON WECKE	11	W.N.P. Barbellion /- Laatste dagboek (recensie) ENNO NUY	25
Over de bewijzen dat God bestaat JAN BUYS	12	Mirakels wijf JAAP VAN DEN BORN	26
Aanbieding JAAP VAN DEN BORN	13	Een nieuwe redacteur JAN VAN DER WERFF	27
Multatuli als de heraut van het feminisme BERT GASENBEEK	14	Na de grote hersenreiniging HANS KOEKOEK	28

Een enkele stap op de weg waar vrijdenken begint

MARCEL KLEIN (1972, Stadskanaal) is ondernemer; redacteur van De Vrije Gedachte

‘Zit als een klein kind bij de feiten neer, wees bereid elke vooropgezette opvatting op te geven, volg nederig de natuur, waarheen en in welke afgronden zij je ook leidt, of je zult niets leren.’

Thomas H. Huxley (1825-1895)

Toen ik nog een kleine jongen was, vertelde men mij over God, de Duivel, de Hemel en de Hel. Men vertelde over de barmhartigheid van God en de pracht en schittering van Zijn hemelse paradijs, en men zei dat de Duivel slecht was en diens Hel een oord van wenen en tandenknarsen. Men vertelde over het einde der tijden wanneer de Heer de wereld zou louteren met vuur, zoals hij de wereld eens ‘zuiverde’ met water door de hemelsluizen en de ‘kolken der diepte’ te openen. Men vertelde mij over de ontaarde, inktzwarte ziel van de mens; de tot het kwaad geneigde mens die zonder ‘het enige waarachtige geloof’ in de Vader, de Zoon en de Heilige Geest in een immoreel beest zou veranderen; een moordenaar, een dief, een verkrachter, een kannibaal. Mijn leraar op de christelijke lagere school (ik spreek over de jaren ‘70/80, niet over de jaren ‘30) vertelde me dat als we ‘onze ware gedaante’ zouden kunnen aanschouwen, we een afschuwelijke demon zouden zien.

Dit is het wereldbeeld waarmee ik ben opgegroeid en gedurende mijn kinder- en pubertijd leefde ik met de gedachte dat de Antichrist spoedig zou komen, met in zijn kielzog de Duivel en Zijn leger van demonen. Inspiratie voor deze gedachten kwamen onder andere uit ‘Het Zoeklicht’, een obscuur en uiterst reactionair en fundamentalistisch christelijk tijdschrift waar mijn vader op was geabonneerd en uit de boeken van de

Amerikaanse evangelist Hal Lindsey die een soortgelijk apocalyptisch doemdenken predikte. Lindsey ‘voorspelde’ in de jaren ‘80, als ik me goed herinner, dat de Antichrist in 1997 de macht zou grijpen om christenen te martelen en onderdrukken. De Antichrist liet

het (bleek later) gelukkig afweten en terwijl Lindsey zijn zakken vulde door bestseller na bestseller te schrijven bleef de komst van de Vorst der Duisternis uit.

Niet veel later ontdekte ik dat velen Lindsey waren voorgegaan. Duizenden, nee tienduizenden priesters, predikanten, pausen, evangelisten,

‘profeten’, leiders van occulte christelijke sekten en andere verkondigers van de ‘blijde’ boodschap hadden gedurende tweeduizend jaar het ‘einde der tijden’ aangekondigd en het nummer van het Beest berekend, maar allen hadden jammerlijk gefaald. Hoewel het nog lang zou duren eer de fundamentelementen van mijn bijgeloof zouden verbrokkelen, begonnen de eerste zaden der twijfel in mij te ontkiemen.

Rond mijn 18de jaar begon ik daarom met een rusteloze zwerftocht door de riolen van het esoterisme, in de hoop dat ik daar antwoorden zou vinden. In mij leefde nog steeds de gedachte dat er een absolute waarheid moest bestaan; een leer die mij de weg zou wijzen naar de verlossing van de onzekerheden en kwellingen van het aardse bestaan. In het decennium dat volgde las ik (Engelse vertalingen van) de Bhagavad Gita, de Śrīmad Bhāgavatam en bezocht ik meerdere Hare Krishna centra in België en Duitsland. Ik experimenteerde met veganisme ⁽¹⁾ en geheelonthouding, bestudeerde talloze varianten van het boeddhisme, soefisme en taoïsme, zocht mijn heil in de beoefening van yoga, pranayama en zenmeditatie, volgde *new-age* workshops en deed cursussen waarin zaken als numerologie, pendelen, psychometrie ⁽²⁾, *chakra-healing*, magnetiseren, signatuurleer ⁽³⁾, kundalini meditatie, reiki ⁽⁴⁾ en reïncarnatie aan de orde kwamen.

Tijdens deze zoektocht kwamen er vele wonderlijke figuren op mijn pad, zoals een Indiase astroloog en guru die al ruim 20 jaar in Nederland woonde maar geen woord Nederlands sprak en wiens leer voornamelijk bestond uit het zingen van de ‘heilige’ klank ‘Om’ en een occultist die zijn huiskamer vol had staan met schedels en kostbare Tibetaanse artefacten die gemaakt waren van menselijke beenderen en huid.

Schokkender waren voor mij de ontmoetingen met aanhangers van het in 1952 overleden ‘medium’ Jozef Rulof. Geheel in overeenstemming met Rulof’s boeken (vooral ‘De volkeren der aarde’) werd op lezingen en bijeenkomsten openlijk gesproken over de superioriteit van het blanke ras. In Rulof’s boeken moesten echter vooral de joden het ontgelden door beschrijvingen die herhalingen

zijn van de oude middeleeuwse clichés waarin joden werden voorgesteld als moordenaars van Christus en gierige sjacheraars⁽⁵⁾. Oók in de tijd toen ik nog zeer bijgelovig was beschouwde ik dergelijke leringen als dwalingen die geïnspireerd waren door ‘luciferische energieën’ (zo noemde ik in een ingezonden brief in het esoterische tijdschrift ‘Onkruid’, de kwade spirituele invloeden die naar mijn vermoeden destijds achter de schermen aan de touwtjes trokken).

Niet lang daarna ontdekte ik dat ook andere vooroorlogse occultisten besmet waren met racistische denkbeelden en pseudowetenschappelijke nonsens. Overal waar ik zocht naar die ene ware leer – die volmaakte, goddelijk geïnspireerde leer – vond ik tussen alle mooie woorden imperfecties, contradicties en smetten. Sommige leringen waren in mijn ogen ronduit duister en kwaadaardig, en wel in zo’n mate dat ik ze nooit zou willen volgen, zelfs al waren ze onweerlegbaar en zonder enige tegenstrijdigheid (en dat waren ze zeker niet). Maar ook ‘goddelijk’ geïnspireerde ‘wonderdoeners’ vielen door de mand omdat ze zich bleken te bedienen van goedkope goocheltrucs. Verlichte heiligen, incarnaties van Krishna en vleesgeworden bodhisattva’s leken net iets te veel te genieten van de aanbidding en verering van aantrekkelijke vrouwelijke volgelingen of van geld en macht. Enkele grote Japanse zenmeesters bleken heel erg fout te zijn geweest in de oorlog⁽⁶⁾.

Hoewel de esoterie en de Oosterse mystiek mij veel verlichter en wijzer toeschenen dan het christendom waarmee ik was opgegroeid, werd ik steeds onzekerder door de heilloze zoektocht waarin teleurstellingen elkaar telkens opvolgden. Ondanks mijn afschuw van vele christelijke leerstellingen bleken de oude (door indoctrinatie tijdens de jeugd ontstane) neurale routes te sterk. Diep van binnen was ik er nog lang niet van overtuigd dat het christendom een dwaalleer was, waardoor ik nog steeds vatbaar was voor de argumenten van predikanten en evangelisten en van mijn vader die voor mij in die tijd de spreekbuis was van deze lieden.

Ik was voortdurend bang voor de Duivel en demonen; bang dat alles waar ik tijdens mijn zoektocht op stuitte uit de koker van Satan kwam. Ik kreeg gruwelijke nachtmerries waarin God mij wilde straffen of waarin demonen mij aanvielen. De uiteindelijke verlossing van deze kwellingen kwam in de vorm van een boek. Ik had al eerder boeken gelezen die het traditionele christendom probeerden te weerleggen, maar die waren geschreven door esoterici en vrijzinnige theologen en waren abstract en bloedserieus. Ze namen mijn onzekerheid niet weg maar vergrootten de

verwarring des te meer met hun alternatieve verklaringen van Bijbelteksten; met hun sofisterij en woordgegoochel en hun pogingen om aan te tonen dat de Bijbel op een geheel andere manier tóch waar was. Toen ik in de tweede helft van de jaren negentig in de boekhandel zocht naar het zoveelste werk met theologische of esoterische haarkloverij, viel mijn oog op een boekje met de prachtige titel ‘Wie God verlaat heeft niets te vrezen.’⁽⁷⁾ De schrijver was Maarten ‘t Hart; een schrijver die ik uiteraard kende van naam, maar van wie ik nooit eerder iets had gelezen. Ik kocht het boek, ging onmiddellijk naar huis en begon te lezen. Vele uren na middernacht had ik het boek uitgelezen en ik sloot het met een lach op mijn gezicht. Nooit eerder had ik iemand op zo’n voortreffelijke en humoristische wijze zien aantonen hoe idioot sommige christelijke leerstellingen zijn en hoe belachelijk en ongeloofwaardig de Bijbelse verhalen eigenlijk zijn. Bovenal werd mij echter duidelijk dat het grote hoofdpersonage in deze fabelreeks een buitengewoon slecht karakter had. De Bijbelse God Jahwe die door de predikanten en hun grote schare gelovigen geprezen en bejubeld werd

vanwege zijn barmhartigheid, zijn liefde en zijn volmaakte wijsheid bleek een demonisch monster te zijn; aanvoerder van ‘leugengeesten’⁽⁸⁾ en moordenaar van miljoenen.

Wanneer je als kind jarenlang hebt gehoord dat God het ultieme goed is en de mens op een ziekelijke manier geneigd is tot het smerigste kwaad, dan verandert dit iets in je brein. Het komt eenvoudigweg niet in je op dat de in naam van God uitgevoerde genocide en kindermoorden in de Bijbel intens slecht en verwerpelijk zijn, evenals het toestemmen in, of verordineren van verkrachting, gruwelijke lijfstraffen en slavernij, terwijl dezelfde zaken diepe verontwaardiging oproepen wanneer het andere godsdiensten en overtuigingen betreft. Je leest er simpelweg overheen en het kan jaren duren voor het kwartje eindelijk valt en wanneer dit gebeurt, is het als het ontwaken uit een lange, diepe slaap.

De grootste schok na het overdenken van al deze nieuwe wijsheden was voor mij de nuchtere constatering dat de ‘schurk’ (Satan) in het fabelboek eigenlijk helemaal zo slecht nog niet was. Deze ‘moordenaar van den beginne’ had in al die fabels vrijwel nooit iemand vermoord. In verhalen zoals die over de verzoeking in de woestijn of de zondeval in het hof van Eden was Satan, als je deze zaak objectief bekijkt, eigenlijk

heel hoffelijk. Hij roeide ook geen volkeren uit met pestilenties of watersnoodrampen als hij zijn zin niet kreeg. De grootste ‘zonde’ die deze ‘schelm’ heeft begaan is dat hij de mens kennis wilde geven; kennis van goed en kwaad. Wie geen kennis van goed en kwaad heeft is niet veel meer dan een wild beest, of het andere uiterste, een robot. Kennis van goed en kwaad is niets anders dan het voortvloeisel uit het vermogen en de wil om zélf na te denken; om zélf een moraal te ontwikkelen en beslissingen te nemen op basis van de rede en ervaring en niet zonder meer aan te nemen wat een ander beveelt. De rebelse Satan is voor mij een van de weinige inspirerende personages in de Bijbel ⁽⁹⁾. Hij is de archetypische personificatie van iedere vrije gedachte die zijn oorsprong vindt in de rede, vooral naar de exegese van enkele invloedrijke kerkvaders die al het ‘kwaad’ in de Bijbel (Satan, de Slang uit Genesis, etc.) bundelden in het personage van de gevallen engel Lucifer, de lichtdrager, ‘Morgenster, zoon van De Dageraad’. Met deze briljante truc transformeerden de apologeten de configuratie van het gelovige brein door waanzin in rede en duisternis in licht te veranderen. En telkens wanneer diepgelovige christenen in zichzelf (of in de woorden van een ander) de stem van de rede horen (die hen zou kunnen doen twijfelen), dan menen ze dat het de duivel is die het influistert. Deze truc is één van de grootste geheimen achter het succes van het christendom.

De discussies met mijn vader kregen vanaf die tijd een heel ander karakter. Mijn verweer ging gepaard met een innerlijke overtuigingskracht en ik daagde hem uit om dat prachtige boekje te lezen. De eerste keer bracht hij het na een paar dagen terug; het was teveel in één keer. Maar enkele weken later kwam hij bij mij en sprak de voor mij memorabele woorden: ‘Die Bijbel? Het is allemaal bullshit!’

Ik had mijn vader na al die jaren weten te overtuigen van de onzinnigheid van zijn geloof, maar zweefde zélf nog half in (Oosterse) esoterische sferen. Mijn wankel geloof in de mistige doctrines van de esoterie bleek echter niet bestand tegen de kritische vragen van deze nieuwgeboren scepticus. Voor het eerst bestond het weerwoord niet uit pogingen om alles waar ik in geloofde in een zeer kwaad (demonisch) daglicht te stellen, maar werd er gevraagd naar argumentatie en bewijs - een geheel andere insteek - en ik stond met mijn mond vol tanden.

Sinds die dag noem ik mijzelf een agnost ⁽¹⁰⁾. Theïstisch geloof heeft plaatsgemaakt voor een

geloof in de kracht van rationaliteit; de kracht om synaptische verandering te bewerkstelligen door te leren van opgedane ervaringen en logisch redeneren. Wanneer de wens om oprecht te zijn sterker is dan de natuurlijke behoefte om diep gekoesterde overtuigingen in stand te houden en de weg van de minste weerstand te volgen, zal men versteld staan van de vooruitgang die men kan boeken; dát is mijn geloof. Afscheid nemen van godsdienstig bijgeloof is hierbij slechts de eerste kleine stap; een enkele stap op de weg waar het vrijdenken begint.

Noten:

- 1:** veganist ben ik niet meer al eet ik nog steeds geen vlees.
- 2:** de esoterische psychometrie, waarin men beweert door ‘helderziende waarneming’ waardevolle informatie te kunnen verkrijgen na het aanraken van foto’s of voorwerpen, mag niet verward worden met de gelijknamige term uit de psychologie.
- 3:** volgens de signatuurleer kan men de geneeskraft van planten of dierlijke organen opmaken uit de vorm of uiterlijke kenmerken. Heel lang geleden was deze methode gangbaar onder medici, maar vreemd genoeg is het nog steeds populair onder new age aanhangers en kwakzalvers.
- 4:** reiki is een van oorsprong uit Japan afkomstige alternatieve ‘genees’wijze waarbij de beoefenaar kosmische energie (*ki*) zou doorgeven aan een ander. Deze energie zou de lichamelijke en psychische gezondheid bevorderen, wat echter nooit wetenschappelijk is aangetoond.
- 5:** Op [freethinker.nl](http://www.freethinker.nl) heb ik het één en ander over deze Jozef Rulof geschreven: http://www.freethinker.nl/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=18&Itemid=36
- 6:** dit is wat Japanse soldaten in 1939 te horen kregen van de ‘verlichte’ meester Harada Sogaku: ‘Als je het commando krijgt om te marcheren: stamp, stamp! Krijg je de order om te schieten: pang, pang! Zo openbaart zich de hoogste wijsheid van de verlichting. De eenheid van zen en oorlog waarover ik spreek, reikt tot de verste verten van de heilige oorlog die nu aan de gang is.’ (bron: een artikel uit Trouw, 2001).
- 7:** er is ook een prachtig vervolg op dit boek gekomen, ‘De bril van God.’ Beide delen zijn nu ook gebundeld verkrijgbaar (slechts 15 euro) onder de titel ‘De Schrift betwist’.
- 8:** 1 koningen 22:19 ‘...toen kwam er een geest voor Jahwe staan en zei: ‘Ik zal hem misleiden. Jahwe vroeg hem: ‘Hoe?’ Hij antwoordde: ‘Ik ga erop uit en word een leugengeest in de mond van al zijn profeten. Toen zei Jahwe: ‘Door hem te misleiden zult Gij over hem zegevieren. Ga en doet het.’
- 9:** met als onsympathieke uitzondering de rol die Satan speelt in het verhaal over Job waarin Satan en Jahwe een weddenschap aangaan waarin hij van Jahwe toestemming krijgt om Job’s geloof te beproeven. Dit verhaal is echter zó absurd dat het zélf door veel fundamentalistische theologen en rabbi’s symbolisch wordt geïnterpreteerd.
- 10:** niet lang daarna werden we actief op het internet wat enkele jaren later in 2003 leidde tot het bouwen van een website – www.freethinker.nl. Jaren later ontdekte ik ‘De Vrije Gedachte’ en werd ik lid.

Tijd zonder Christus

ANTON VAN HOOFT (1943) is klassiek historicus te Nijmegen en sinds 2009 voorzitter van De Vrije Gedachte www.devrijgedachte.nl

De BBC wil haar medewerkers toestaan het AD, Anno Domini (in het Jaar onzes Heren) te vervangen door CE, Common Era. ‘Vóór Christus’ wordt dan BCE, Before Common Era. Die afkortingen worden door Britse historici overigens al een tijd gebruikt; BCE lijkt lekker veel op BC, CE is lastiger. Natuurlijk zijn de zelfbenoemde behoeders van het Europees erfgoed meteen gaan steigeren. Alleen konden ze dit keer niet aankomen met de fameuze joods-christelijke basis, want de traditionele betiteling heeft niets joods. Joden rekenen van het vermeende scheppingsjaar, dat ze stellen op 3761 v. Chr. Zij zitten nu dus in het jaar 5772.

Het aangenomen jaar van Christus’ geboorte is het begin van de christelijke tijdrekening, ‘aangenomen’, want in feite is Jezus 6 vóór Christus geboren. Het is allemaal de schuld van de Syrische monnik Dionysius de Nietige (Exiguus). Toen het christendom na een paar eeuwen was doorgebroken, wilde men de komst van de Verlosser als beginpunt nemen; de Eindtijd was immers begonnen. Maar de historische gegevens over Jezus’ leven zijn niet erg solide. In het kerstverhaal bij Lukas is sprake van een Quirinius die gouverneur van Syria was. Dat was hij zeker niet in het jaar dat Dionysius in het jaar 525 als beginpunt nam. Het is zelfs mogelijk dat Jezus pas 3 na Christus ter wereld kwam. Andere gegevens uit de evangelies zoals de volkstelling zijn ook niet te plaatsen. En de kindermoord van Bethlehem had toch sporen in de bronnen moeten nalaten? Maar de Joodse historicus Flavius Josephus, die verder geen gruweldaad van de gehate koning Herodes overslaat, rept met geen woord van de Onnozele Kinderen. Deze gebeurtenis wordt door het evangelie verteld ‘opdat het woord vervuld werd’, d.w.z. een profetie uit het Oude Testament werd als feit ingevoegd.

Dionysius heeft er dus maar een slag naar geslagen. Hij heeft echter niet de fout gemaakt van mensen die spreken van ‘het jaar nul’. In zijn systeem is nul het beginpunt, een limiet heet dat in de wiskunde. Het eerste jaar is dus het jaar 1 (na Christus). Het jaar dat daaraan voorafgaat, is 1 vóór Christus. Hoe vaak heb ik dit niet aan studenten proberen uit te leggen? Misschien helpt deze uitleg: als een kind geboren wordt, is zijn leeftijd nul, maar het is in zijn eerste levensjaar. We kunnen dus zeggen hij is in zijn jaar 1. Zo doet de jaartelling dat. Het jaar 2011 begon toen er 2010 jaar sinds het begin van christelijke jaartelling waren verstreken; we waren dus 2010 jaar. Pas aan het eind van 2011 zullen er 2011 jaar voorbij zijn sinds dat punt nul. Dan beginnen opgewekt we aan het 2012de jaar.

Tijdbewuste mensen hebben pas in de nacht van 31 december 2000 op 1 januari 2001 de komst van het nieuwe millennium gevierd – het was wel stil op dit feestje van kenners. Het was het publiek niet aan het verstand te peuteren dat er op 1 januari 2000 pas 1999 voorbij waren. De mensen bleven glazig kijken. Maar als je even doordent, begrijp je dat een jaar nul onzin is. Je zou dan een jaar plus nul en min nul moeten hebben. Nul is gewoon niks.

Aan die waarheid als een koe willen de Britten niet tornen, maar hun voorstel stelt niet tevreden. Want het ontkerstenen van de betiteling van de tijdrekening roept natuurlijk de vraag op: waarom is nu juist die ‘common’? Bij ons zijn pogingen, bijvoorbeeld van Jan Romein, om ‘v.o.j.’ (vóór onze jaartelling) in te voeren, nooit geslaagd. Nu ja, er zijn belangrijker zaken dan het ontkerstenen van de tijd.

Wat is de functie van de kunstcriticus in de hedendaagse kunst?

Bewerkt en ingekort door Wim de Lobel

JEANINE BASTIAN, studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Leiden

Een kunstcriticus die een kunstwerk beschouwt kan dat vanuit verschillende invalshoeken doen. Deze manieren van analyseren kunnen we verschillende methoden van onderzoek noemen. Dit begrip omvat verscheidene benaderingswijzen waarop een kunstwerk geanalyseerd en beschreven kan worden. Hierbij staan verschillende vragen centraal, afhankelijk van de gekozen visie. Het doel hiervan is inzicht te geven in de te onderzoeken objecten.

Het onderzoek dat ik in dit artikel vorm heb gegeven is mijn visie op dit onderwerp. Het bestaat uit het toepassen van drie verschillende methoden van onderzoek op twee kunstwerken van de kunstenaar Marien Schouten (1955) om op deze manier een beeld te geven over hoe divers verschillende visies kunnen zijn op een kunstwerk. Marien Schouten's abstracte kunst leent zich naar mijn idee goed voor de toepassing van bepaalde belangrijke gezichtspunten uit de theorieën van twee filosofen en een kunsthistoricus. Zij staan in mijn artikel symbool voor verschillende vakgebieden: de kunstgeschiedenis, de sociologie en de filosofie. Een vraag die hierbij gesteld kan worden is: 'Hoe verhoudt de werkwijze van een kunstcriticus zich tot de verschillende benaderingen uit de gerelateerde vakgebieden?' Ik behandel de volgende visies:

- Het **Iconisch Eclecticisme** dat Benjamin Buchloh hanteerde in zijn analyses, waarbij hij opmerkte dat het *mechanisme van de kunst analoog is aan de maatschappelijke ontwikkelingen*. Zijn theorie plaatste hij in een neomarxistisch kader. In het belang daarvan verwijs ik naar de theorieën van Jürgen Habermas, die Buchloh in zijn boek: *'Neo-Avantgarde and Culture Industry'* aanhaalde. Van verwantschap in hun methoden van onderzoek kan wellicht sprake zijn. In dit verband wil ik ook aan de werkwijze die Habermas hanteerde aandacht schenken.

- Het **Deconstructivisme** dat Jacques Derrida toepaste in zijn taalanalyses. Centraal in het *Deconstructivisme* staat de tekenleer of semiotiek. Dankzij tekens zijn we namelijk in staat te communiceren, te structureren en te interpreteren. Derrida ging daarbij uit van de taal, het communicatiesysteem bij uitstek voor de mens en de maatschappij.

- Met de **theorieën van Jürgen Habermas** begeef ik mij 'op glad ijs' wanneer ik enkele aspecten daarvan aanstip. Hij is socioloog en onderscheidde zich door weer een andere methode van onderzoek.

Toch heeft hij ook raakpunten met de twee anderen. Het neomarxistische gedachtegoed geeft hem een link met Buchloh, terwijl hij zijn tekstuele affiniteit deelt met Derrida. Bovendien heeft Habermas zich duidelijk uitgesproken over naoorlogse kunst waardoor een link met de moderne kunst gelegd kan worden.

De filosofische gezichtspunten waarvoor ik heb gekozen vertonen zowel overeenkomsten als verschillen. De overeenkomst is gelegen in het feit dat alle drie genoemde personen kritische vragen stellen inzake de verwijzing van een kunstwerk of tekst, naar de originele context. Jacques Derrida ging hierbij uit van het poststructuralistisch perspectief waarbij de rol van de semiotiek werd geradicaliseerd. In dit verband hanteerde Derrida de term deconstructie. Het tekstuele aspect stond bij hem centraal met de nadruk op de intertekstualiteit.

Benjamin Buchloh toonde een heel andere visie, namelijk die van een kritische synthese tussen de formalistische en sociologisch historische benaderingswijzen en een daaruit voortvloeiende interpretatie. Zijn methode van onderzoek paste hij toe op de moderne kunst in de relatie tussen kunstwerk, toeschouwer en maatschappij. De verschillen tussen de filosoof Derrida en kunsthistoricus Buchloh zijn gelegen in hun manier van interpreteren.

Volgens beide methoden van onderzoek zal ik enkele kunstwerken van Marien Schouten analyseren. Het gaat om de werken: *'Schilderij met messing, kruis en plank'* (1995-1996) en een houten ovaalvormig schilderij met rastermotief, *'Zonder titel'* uit 1988. Ik zal hier wat uitvoeriger op ingaan.

Bij een stilistische analyse van *'Schilderij met messing, kruis en plank'* valt direct de diversiteit aan materiaalkeuze en beeldelementen op, binnen één en hetzelfde werk. Naast het gebruik van een houten beeldrager die voorzien is van een met

potlood getekend rastermotief, bundelt Schouten zowel drie dikke, zwarte horizontale lijnen als

twee verticale vloeiende lijnen tot een bepaald vormrepertoire. Tevens is op de beelddrager, in het middengedeelte, een horizontale houten plank gemonteerd, voorzien van drie

verticale en eveneens drie horizontale messing strippen die daarmee het beeldvlak completeren. De horizontale strippen houden een schuin naar achteren gericht kruis in evenwicht. Het schilderij is daarmee gelijk drie dimensionaal geworden. Schouten zag de plastische delen in zijn kunstobjecten als verrijking van de schilderkunst. Hij raakte gefascineerd door het experimenteren met twee- en driedimensionaliteit. Doel hiervan, zei Schouten, was uiteindelijk tot een synthese te komen. Ieder concreet materiaal kon op die manier een immateriële essentie benadrukken. Dat hierdoor schilderkunst en plastische kunst opgingen in een beeldvlak was niet nieuw; ook in de barok kwamen we dit al tegen. De vraag die hierbij gesteld kan worden is of dit werk als een uniek, authentiek, als een op zichzelf staand betekenis dragend object opgevat kan worden of als conceptueel voorstel voor een reproduceerbaar voorwerp waarbij de betekenis in het idee zit en niet in het object zelf?

Schouten wil in zijn kunstwerken extreme (betekenis)aspecten tonen. In dat opzicht kan naar mijn mening dit kunstvoorwerp zeker als uniek bestempeld worden. Anderzijds is dit werk misschien ook een paradigma van een ideëel denkbeeld dat gevormd is door meerdere associaties. In die zin kan dit kunstwerk ook conceptueel genoemd worden. Beide begrippen vind ik hierop van toepassing.

Het andere werk van Schouten, 'Zonder titel' uit 1988, laat een schilderij met een beperktere diversiteit aan materiaalkeuze zien. De ovale houten lijst toont een gedeeltelijk gekleurd ovalen doek, overdekt met een houten rastermotief. De onderste helft van het kunstwerk is wit, de bovenste helft is zwart dat aan beide zijken uitvloeit in grijs. Dit werk is twee dimensionaal. Het sobere repertoire toont ons een spanningsveld tussen twee vlakken. Hoewel het een plastisch object vormt, heeft het geen beeldmotief dat naar buiten buigt en het lijkt daardoor in zichzelf besloten, gevangen in het rasterpatroon. Naar mijn idee is het een conceptueel object dat lijkt te verwijzen naar zichzelf.

Een vraagstelling in de trant van Jürgen Habermas zou kunnen luiden: 'Welk beeldelement in het 'Schilderij met messing kruis en plank', zou in aanmerking kunnen komen voor het predicaat 'gezag ondermijnend'? In welk opzicht is dit werk te betitelen als associatief? In het werk 'Schilderij met messing, kruis en plank', is heel duidelijk de aanwezigheid van het naar achteren gerichte kruis te ontwaren. Een kruisvorm heeft vele betekenissen, het is niet alleen het symbool voor het eeuwige leven in de Christelijke connotatie maar ook als symbool op te vatten van 'oude wijsheid' bij esoterische groeperingen, ook kan het evengoed een kosmologische betekenis hebben. Bovendien is Schouten in zijn werk op zoek naar het sublieme. Juist door het hoge abstractieniveau dat hij hanteert in dit schilderij, zou het mogelijk kunnen zijn dat hij het 'absolute' heeft willen aangeven. Marien Schouten zegt hierover: ... 'Zodra je een kruisvorm presenteert in de context van de hedendaagse beeldende kunst, wordt de interpretatie meerduidig en ambigu. Misschien is mijn werk het meest waar of echt, als het zo'n gevoel van onzekerheid oproept'.

In welke interpretatie van die meerduidigheid zou deze kruisvorm als subversief kunnen worden opgevat? Het gezagsondermijnende element bezien vanuit stilistisch oogpunt zou het volgende kunnen betekenen. Wanneer we als uitgangspunt de stroming van het minimalisme als kunstideologie zouden nemen, dan zouden alle **extra** toevoegingen, zoals plastische kunst op een beelddrager, een 'inbreuk' zijn op de reductionistische toonzetting. In die zin zou de toegevoegde kruisvorm in Schouten's werk als 'gezagsondermijnend' voor het strenge modernisme kunnen worden beschouwd. De modernistische canon kan ook geplaatst worden in de context van Schouten's opleiding aan 'De Ateliers', een formele school die zich voegt in de strengmodernistische of strengconceptuele traditie.

Schouten ervoer het modernisme soms als een *keurslijf*, terecht lijkt mij. In een interview met Ulrich Look zei hij: '...De invloed van het reductionistische denken was zo groot dat het voor lange tijd onmogelijk was je daarvan te verwijderen. Toch voelde ik, en daarin stond ik niet alleen, dat ik daar niet mee door kon gaan omdat het in zekere zin tot een eindpunt was gebracht door kunstenaars als Judd en Ryman. De morele druk van de modernistische regels was echter zo sterk, dat je er niet omheen kon. Aan de andere kant was er de intuïtieve behoefte andere aspecten te introduceren die contrasteerden met dit reductionistische denken'.

Bekijken we dit gezagsondermijnende element als onderdeel van een politiek systeem dan is er van ‘subversiviteit’ nauwelijks meer sprake. Orthodoxe geloofsgenootschappen zoals ‘de zwarte kousenkerk’, gereformeerden die streng in de leer zijn, zouden wellicht aanstoot kunnen nemen aan een achteroverhellend kruis in een non-figuratief kunstwerk. Ook deze groep mensen maakt deel uit van onze maatschappij. In die zin zou de kruisvorm aangemerkt kunnen worden als ‘subversief’, als blasfemisch. Onze samenleving heeft inmiddels op het gebied van kunststromingen zo’n grote vrijheid gecreëerd dat bijna alle symbolen in het rijke kunstspectrum mogelijk zijn. Kennelijk is het kruis als symbolisch element voor Marien Schouten belangrijk genoeg om het aan te brengen op één van zijn kunstobjecten. Gestileerde geschilderde kruisvormen vinden we overigens ook regelmatig terug in zijn werk. Marien Schouten uit deze behoefte misschien vanuit een innerlijke drang. Onze Westerse cultuur is eeuwenlang opgebouwd geweest uit drie dominante hoofdstromingen: het Jodendom, het daaruit voortkomende christendom en het Humanisme. Door de jaren heen heeft het christendom in al zijn vormen en afsplitsingen een belangrijk stempel gedrukt op onze maatschappij. Nog altijd is het kruisbeeld het symbool voor het

christelijk geloof in onze samenleving. Belangrijk is ook het feit dat wij als gemeenschap op kritische wijze het christelijk geloof hebben leren benaderen. Dit is in gang gezet door de Verlichting en de maatschappelijke onrust die het geloof eveneens met zich meebracht. Marien Schouten is opgegroeid in een christelijke maatschappij waarin de religie in de jaren vijftig en zestig nog een vrij belangrijke plaats innam in het dagelijkse leven. Toch bevrijdden de tweede feministische golf, de popart en de hippiecultuur, de introductie van de pil en de grotere welvaart, velen van die generatie van de knellende banden die het geloof (met de erfzonde) ook met zich meebracht. Wat zou Marien Schouten ons met het tonen van een kruisbeeld hebben willen zeggen? Wilde hij met zijn kruisvormen iets ter discussie stellen? Is het een knipoog naar de positie van het wankelende christelijke geloof in onze samenleving? Is het wellicht kritiek op zijn opvoeding of iets anders?

Deze tekst is een deel van een omvangrijker artikel. De volledige tekst is te raadplegen op www.ibizweb.nl/borger/ en kan ook als brochure besteld worden bij de Jan Börger Bibliotheek, Postbus 43, 2750 AA Moerkapelle, door storting van het verschuldigde bedrag à 5,00 euro op postgiro nr. 77036. Vergeet vooral niet uw naam en adres te vermelden.

Het secularisme in de Middeleeuwen

FRANS VAN DONGEN voorheen bestuurslid van De Vrije Gedachte, oprichter en thans voorzitter van de Atheïstisch-Seculiere Partij (ASP)

In een vorige serie (Thales t/m Lucretius) is aangetoond dat het seculiere denken in de Oudheid prominent aanwezig was. In deze serie zullen we laten zien dat het secularisme ook in de Middeleeuwen een grotere rol speelde dan men denkt en zelfs vanaf de ondergang van Rome tot aan de Renaissance en Reformatie een opgaande lijn vertoont.

Voor de Middeleeuwen geldt op het eerste gezicht, dat de tijdgeest in een alles overheersende mate religieus was. Dat wil zeggen, dat er bijna alleen maar aan theologie werd gedaan en nauwelijks aan filosofie. En aan seculiere filosofie al helemaal niet. Sterker nog: als je atheïstisch dacht en je stak dat niet onder stoelen of banken, dan kostte je dat niet alleen je leven, maar je werd eerst ook nog flink gemarteld. Het was de tijd van ketter- en heksenverbrandingen. De donkere Middeleeuwen!

Eigenlijk is er op dit punt weinig verschil met de Oudheid. Religie loopt over de puinhopen van het Romeinse Rijk door tot aan het einde van de 20ste eeuw. Men heeft zelfs Rome, dat tot dan toe het centrum van de wereld was, gebruikt om daar de zetel van de katholieke kerk te plaatsen. Waarmee men ongetwijfeld iets van de oude grandeur van het Oude Rome trachtte mee te pikken. Op zich zelf slaat het nergens op, om Rome als het centrum van gelovige wereld te bestempelen. Het christendom is begonnen aan de oostkust van de Middellandse Zee en heeft zich van daar langzaam maar zeker verspreid

naar het westen. Vooral naar het noordwesten. In de Middeleeuwen bereikte de kerk het hoogtepunt van haar macht. Wat in het Romeinse Rijk begonnen was als een beweging van outcasts en paria's werd langzamerhand het maatschappelijk establishment, met als hoogtepunt uiteraard de Kruistochten. Je zou dus niet verwachten dat er veel aan atheïstisch denken en filosoferen werd gedaan in een dergelijke periode.

Toch zal uit de bespreking van onderstaande Middeleeuwse denkers blijken, dat religie wel degelijk werd betwijfeld en het seculiere denken levendiger was dan men in het algemeen aanneemt. Iedere cultuur heeft een subcultuur. Zo ook de Middeleeuwen. We durven zelfs te beweren, dat de seculiere gedachte dwars door de Middeleeuwen en dwars door de enorme druk van de theologie recht overeind bleef en zelfs een opgaande lijn vertoonde en als zodanig de wegbereider was voor de Renaissance en de Reformatie. We laten dit zien door het bespreken van de volgende denkers: Augustinus, Boëtius, Scotus, Averroës, Occam, Wycliffe, Erasmus en Bruno. We beginnen met Augustinus en Boëtius.

Augustinus

Augustinus leefde in de 4de en 5de eeuw (354-430). Hij was een kerkvader en staat dus meer

bekend als theoloog dan als filosoof. Toch heeft Augustinus in zijn zogenaamde 'Elfde Boek' een aantal opmerkingen over de tijd gemaakt die zeker in filosofisch opzicht interessant zijn, opvallend weinig met religie hebben te

maken en behoorlijk seculier klinken. Hij filosofeert over de tijd en brengt die aanvankelijk in verband met god, uit een soort conventie. Alles kan immers in verband met god gebracht worden, maar men vraagt zich dan af: 'Wat deed god eigenlijk, voordat hij het heelal schiep?'

Belijdenissen, Boek 11: *“Als god eeuwig is, dan deed hij dus voor de schepping niets. Waarom is hij dan niet in die staat gebleven, niets doende, zoals hij altijd al deed? Als god een nieuw idee had om een wezen te creëren, hoe is het dan met de waarlijke eeuwigheid te combineren, dat hij dat idee eerst niet had? (...) Het verleden wordt gedwongen voort te gaan door de*

binnenkomende toekomst; alle toekomst komt voort uit het verleden en zowel het verleden als de toekomst komen voort uit het heden.

Maar wat is eigenlijk tijd? Als niemand het me vraagt, weet ik het. Maar als iemand het me vraagt, weet ik het niet! Wel weet ik, dat als er niets gebeurt, er geen verleden zou zijn; en als er niets zou gebeuren, zou er ook geen toekomst zijn. En als er helemaal niets zou zijn, dan was er ook geen heden.

Hoe komt het, dat er twee tijden zijn: verleden en toekomst, terwijl het verleden niet meer bestaat en de toekomst nog niet bestaat?

Als het heden altijd het heden zou blijven en niet in het verleden over zou gaan, dan zou het niet de tijd zijn, maar de eeuwigheid. En als het heden alleen ontstaat, doordat het overgaat in het verleden, hoe kan het heden dan bestaan, als datgene wat het doet ontstaan, ook datgene is, wat het weer doet vergaan? Moeten we niet zeggen, dat de tijd tendeert naar een soort niet-bestaan? Want het verleden is niet nu en de toekomst is er nog niet.

Als er een ogenblik kan bestaan, zo kort dat het niet in nog kortere ogenblikken onderverdeeld kan worden, dan is het dat, wat we het 'nu' moeten noemen. Maar... dit vliegt zo snel voorbij van de toekomst naar het verleden, dat het geen enkel bestaan heeft door welk oponthoud dan ook. Want als het 'nu' al enig bestaan lijdt, dan is dat in het verleden en in de toekomst. Maar het heden heeft geen enkel bestaan.'

De kerkvader heeft het hier over een periode, die 'zo kort is, dat hij niet onderverdeeld kan worden in nog kleinere periodes'. Hoe gelijk zou hij 1400 jaar later krijgen van de kwantumtheorie: in de theoretische natuurkunde kent men het begrip 'Planck seconde' die inderdaad min of meer de kleinste hoeveelheid tijd is. *Maar in welke dimensie meten we eigenlijk voorbijgaande tijd. In de toekomst, waar het vandaan komt? Maar wat nog niet bestaat, kan nog niet gemeten worden. Of meten we het in de dimensie van het heden? Maar wat geen dimensie heeft, kan niet gemeten worden. Of moeten we het meten in de dimensie van het verleden? Maar wat niet meer bestaat, kan niet gemeten worden.'*

Augustinus heeft nu beredeneerd, dat de tijd eigenlijk niet bestaat. Maar wat meet hij dan? Als een echte neoplatonist (zie: Socrates/Plato*) verzint hij een oplossing: hij gaat ervan uit dat er in je hoofd nog een wereld bestaat, waar die tijd

natuurlijk gewoon wel gemeten kan worden:
“Ik meet de tijd dus helemaal niet, want ze bestaat niet; in ieder geval te kort om te kunnen meten. Maar ik meet iets in mijn innerlijk, wat gefixeerd blijft. In mijn innerlijk meet ik, hoe lang een periode duurt. Ik meet de indruk, die de tijd op mijn innerlijk maakt, wanneer ze voortschrijdt en wat er overblijft, als ze weer voorbij is.”

Boëtius

Iemand als Boëtius, die bijna bekend staat als kerkvader, zou je niet verwachten in een galerij van atheïstische denkers.

Toch is er reden, om deze vroegmiddeleeuwse denker te noemen. Hij leefde in de 6de eeuw in Rome en behoorde tot een van de laatste aristocratische

generaties, die nog klassiek Romeins werden opgevoed in plaats van uitsluitend christelijk. Boëtius had hierdoor een gedegen kennis van het Grieks en hield zich bezig met het vertalen van o.m. Plato en Aristoteles in het Latijn. Hij is te beschouwen als een overgangsfiguur tussen de Oudheid en de Middeleeuwen. Waarom wordt hij hier genoemd? Allereerst vanwege een bekende uitspraak: *‘Persona est rationalis naturae individua substantia.’*, waarmee hij bedoelde dat ieder mens een op zichzelf staand individueel wezen is, dat met rede begiftigd is en niet in de eerste plaats aan de groep toebehoort. Een uiting van individualisme in de klassiek Grieks-Romeinse zin en duidelijk in tegenstelling tot het overheersende collectivisme van de kerk. Dit maakte Boëtius verdacht in de ogen van het toen heersende katholieke establishment. Daar kwam nog een politiek geschil bij met het Byzantijnse rijk, waarin Boëtius werd beschuldigd van samenzwering met de vijand. Hij werd opgesloten en terechtgesteld.

Er is echter nog een reden om Boëtius hier te vermelden: De *‘Consolatio’*, die hij schreef in gevangenschap, wachtend op zijn terechtstelling

en dus in het aangezicht van de dood, is in geen enkel opzicht christelijk, maar volkomen platonisch. We mogen hieruit concluderen dat Boëtius weliswaar officieel christelijk was, maar dat een niet-christelijke filosofie, namelijk het ‘heidense’ Platonisme, een veel sterkere invloed op hem had dan de toen heersende christelijke theologie (Russell). Zo begint hij in zijn *‘Consolatio’* met te stellen, dat Sokrates, Plato en Aristoteles* de ware denkers zijn. Hij noemt Jezus niet. Paulus evenmin. Dan bespreekt hij de verschillende denkstelsels: het stoïcisme, het epicurisme, het cynisme, het scepticisme en verklaart al deze filosofieën tot onzin, die ten onrechte door de massa voor wijsheden worden gehouden. Het christendom noemt hij niet eens. Verder verklaart hij, dat zijn hoogste gebod gehoorzaamheid is aan Pythagoras (!)* en niet aan bijvoorbeeld de tien geboden. De *‘Consolatio’*, die hij schreef in zijn laatste dagen, is nauwelijks een christelijk boek te noemen. Op een gegeven moment gaat Boëtius zelfs over op een vorm van polytheïsme, die in christelijke ogen onaanvaardbaar moet zijn geweest: *‘Zij die goddelijkheid verwerven, worden goden. Daarom is iedereen, die gelukkig is, een god.’*

Facta & Verba

* “Atheïstische Canon” op:
<http://www.atheistischebeweging.nl/>

Literatuur:

Boëtius: *Consolatio*
Bruno: *De l’Infinito, Universo e Mondi*
Cornford: *From Religion to Philosophy*
Diogenes Laertius: *Leven en leer van beroemde filosofen*
Erasmus: *Lof der Zotheid; Contemptu Mundi*
Huizinga: *Herfsttij der Middeleeuwen*
Moody: *The logic of William of Occam*
Palmer: *A History of the Modern World*
Russell: *Geschiedenis der Westerse Filosofie; Waarom ik geen christen ben*
Scotus: *Over de Indeling van de Natuur*

Bezetbeweging

LEON WECKE (1932 Wijchen) is polemoloog verbonden aan het Centrum voor Conflictanalyse en – Management (CICAM) van de Radboud Universiteit Nijmegen

Bezetbeweging, in goed Nederlands: ‘*Occupy Movement*’, is een nieuwe loot aan een overigens oude stam. Zolang de mensheid bestaat werd er bezet; sommige vorsten waren zelfs bezeten van het bezetten. Niet zo lang geleden bezette een hoog ontwikkeld christelijk volk hier in de buurt onze lage landen. Het doel was het vestigen van een duizendjarig rijk. Kennelijk was dat de belangrijkste beweegreden, hoewel mijn tweelingbroer mij op 10 mei 1940 toevoegde: ‘dat komt ervan als je je bord niet leeg eet’. En in holistische zin had hij uiteraard wel gelijk. Een recentere bezetting die ik meemaakte betrof de 104 dagen durende aanwezigheid van rebellerende studenten in het politicologisch instituut van de RK Universiteit te Nijmegen. Als opvolger van de eerste hoogleraar Politicologie, een vakgebied toen ‘Politieke Richtingen en Strevingen’ geheten, was een rechtse knaap benoemd. De man was nota bene lid van een wel zeer rechts politiek gezelschap, de Partij van de Arbeid, een organisatie, die linkse studentenkringen meer dan te denken gaf. Toen hij dan ook weigerde zich van een oud Maagdenhuisbezetzer als assistent te voorzien, waren de rapen gaar. Na 104 dagen bezetting werd de sollicitant in kwestie door een andere, een toen quasi marxistische hoogleraar, als secundant aangenomen. Honderdvier dagen bezetten, kom daar nu eens om bij onze brave door de overheid gedresseerde, op prestatie gerichte, aankomende steunberen van het vigerende kapitalistische systeem. Want dat laatste is nog springlevend en niet alleen in ons vaderland. Vervreemd van de eigen positie wordt voor de brave burger een systeem in stand gehouden dat als doel heeft de winstmaximalisatie ten voordele van enkelen te bewerkstelligen. En het gaat zeker niet om een eerlijke verdeling van ‘s werelds rijkdommen. En daar ligt het probleem als we de geluiden uit de Verenigde Staten goed interpreteren. In dat grote land, waar we, volgens onze

geschiedenisboekjes, in tegenstelling tot de toenmalige Sovjet-Unie, onze bevrijding aan te danken zouden hebben, blijkt de democratie in toenemende mate ontaard te zijn. Er is daar een bezetting gaande, door vooral jonge mensen, gefrustreerd door een oneerlijke verdeling in het economische en financiële systeem, boos over een ten hemel schreiende graaicultuur van een kleine toplaag. De demonstranten roepen: ‘wij zijn de 99 procent en de politici en bankiers zijn die ene procent, die de macht heeft en onze democratie te eigen bate om zeep helpt. Volgens het Amerikaans Census Bureau is de Amerikaanse armoedegrade gestegen naar 15,1 procent. In absolute cijfers gaat het om 46,2 miljoen mensen. De geweldloze, leiderloze, spontane opstand is tegen die onbeschrijflijke inkomensongelijkheid, tegen de geïnstitutionaliseerde hebzucht en andere sociale ziekten, tegen de invloed van het geld op de politiek, tegen de corruptie, tegen de oorlogen ten voordele van het militair industrieel complex, tegen de studieschulden, die studeren steeds minder mogelijk maken, tegen de werkloosheid van 9 of meer procent. De bezetters zeggen: ‘wij zijn de 99 procent die constateren hoe 1 procent zich ten koste van ons verrijkt en de goegemeente manipuleert en van zichzelf vervreemdt’. ‘The American Dream’ is een verzinsel: Marx had gelijk toen hij opmerkte: ‘wat is mij de vrijheid van een werkloze Amerikaanse arbeider waard.’ Overigens, de problematiek van de ongelijke verdeling van welvaart, van kansen, van werk, van opleiding geldt ook steeds meer voor ons eigen land. Voor een filmopname ter ere van Bevrijdingsdag werd mij gevraagd, als iemand die de oorlog heeft meegemaakt, wat ik nu van de vrijheid vond. Ik vroeg: ‘mag ik zeggen wat ik denk?’ Het antwoord was ‘ja’. Mijn quote luidde: ‘we zijn nu vrij, zij het dat de een wel wat vrijer is dan de ander’, waarop ik liet volgen: ‘de vrijheid van de voorzitter van een Raad van Bestuur verschilt wel van die van de uitgeprocedeerde asielzoeker in Ter Apel. De één heeft de vrijheid zijn bonus

te toucheren en de ander de vrijheid zich op de Dam in Amsterdam met benzine te overgieten'. Van mijn bijdrage aan die film heb ik niets meer vernomen. Waar we wel van blijven vernemen is vooral nog de 'Occupy Wall Street Movement'. De frustratie in de VS blijkt geen incidenteel gevoel van achterstelling bij enkele baanloze jongelieden te zijn. Uit alle lagen van de bevolking klinkt de onvrede en niet alleen in New York maar in meerdere steden. Als de inhalige, egoïstische, met het sop van de kapitalistische vrije markt overgoten één procent, zou ik mij zorgen maken. Van

conservatieve politieke huize is al gemeld dat het hier gaat om 'antikapitalistische terroristen', 'een beweging waar Obama achter' zit in het nu nog voor hem schaarse licht van de komende presidentsverkiezingen. Voor die één procent gaat het om een redeloze meute, overigens ook geen Coffee Party die met de Tea Party gemene zaak zal maken. Maar desalniettemin een bedreiging voor die ene procent, die zingt nu bevreesd in koor: 'oplichters aller landen verenigt U'. Hopelijk zal het niet baten.

Over de bewijzen dat God bestaat

JAN BUYS (1930 Geleen) organisatie adviseur

*Binnen het Humanistisch Verbond heb ik heel vaak de stelling gehoord, dat je niet kunt bewijzen dat God bestaat, net zomin als je kunt bewijzen dat hij **niet** bestaat en ik moet toegeven dat ik me jarenlang bij die stelling heb neergelegd en er ook te weinig over heb nagedacht.*

Er worden in de christelijke theologie een stuk of 5 "Godsbewijzen" gehanteerd, die ieder het karakter hebben van een overtuigend pleidooi voor het bestaan van God. Aan het einde van ieder pleidooi moet het kwartje bij de ongelovige gevallen zijn. Als dat niet lukt dan ligt dat natuurlijk niet aan het klungelige karakter van het Godsbewijs en ook niet aan het kwartje, maar aan de eigengereidheid en hardnekkigheid van de ongelovige.

Het belangrijkste, sterkste, kortste en meest van stal gehaalde Godsbewijs leerde ik als kleine jongen al in de catechismusles en dat ging zo: 'Waaruit weten wij dat God bestaat?' Antwoord: 'Dat God bestaat weten wij uit de wereld die Hij geschapen heeft'.

Door Charles Darwin en zijn aan het einde van de 19de eeuw wetenschappelijk en logisch geformuleerde evolutieleer wordt dit 'Godsbewijs' volledig onderuit gehaald en zouden wij nu kunnen begrijpen dat deze zogenaamde God helemaal **niets** geschapen heeft, omdat hij niet bestond en ook nooit bestaan heeft.

Maar helaas, sinds Darwin hebben de gelovigen van vrijwel alle religies over heel de wereld, met veel succes hun uiterste best gedaan om te doen alsof die evolutieleer niet bestond, of dat het de grootste onzin is die ooit werd bedacht, met als treurig gevolg dat van de hele wereldbevolking slechts een zeer gering percentage weet waar wij mensen (en dieren) eigenlijk vandaan komen. Het is dus procentueel maar een klein aantal mensen

dat beseft dat de evolutie en het daarbij behorende, niet moeilijk te begrijpen, maar o zo belangrijke, miljoenen jaren in beslag nemende ontwikkelingsproces van de natuurlijke selectie, via de wet van de 'survival of the fittest', uiteindelijk de 'denkende mens' heeft opgeleverd. Het zijn in Nederland vooral de met de 'Wachttorens' langs de deuren leurende Jehova's Getuigen die hun uiterste best doen om die evolutieleer onderuit te halen en de wetenschappers die zich bezig houden met die boeiende materie, voor leugenaar uit te maken. Deze Jehova's Getuigen staan ook bekend als een religieuze groepering met weinig schoolopleiding en daarom ook niet in staat om de evolutieleer een beetje te begrijpen. Dat is jammer, want pas als je in staat bent om dat evolutieproces een beetje te doorgronden, kun je ook begrijpen waarom mensen (en dieren) zijn zoals ze zijn en doen zoals zij doen. Je begrijpt dan ook waarom bijv. mannen hun seksualiteit anders beleven dan vrouwen. Zoals bekend laat de vrouw in het algemeen geslachtsverkeer pas toe als zij er op kan vertrouwen dat de man waarop ze verliefd is haar niet in de steek zal laten tijdens haar kwetsbare zwangerschapsperiode en ook niet in de jaren dat zij haar kind nog de borst moet geven. De man echter is in principe in staat om iedere vrouw die hij lichamelijk aantrekkelijk vindt te bespringen en als hij kans ziet om al doende vele vrouwen te

bevruchten heeft hij dus ook meer kans om in zijn nageslacht te kunnen overleven.

Daarom zie je dat vooral in primitieve oorlogen de mannelijke tegenstanders elkaar proberen te vermoorden, waarna de aantrekkelijke vrouwen uit het vijandelijke kamp met veel genoegen door de mannelijke overwinnaars worden verkracht. Dit bizarre en afschuwelijke verschijnsel dat je in geschiedenisboeken, historische romans en soms zelfs in de buitenlandrubriek van een lokale krant kunt lezen, is voor mij een bewijs dat de evolutieer, hoe wonderbaarlijk en gecompliceerd ook, met al zijn hardheid en gewetenloosheid, wel de echte waarheid is.

Ongelovigen, zoals ik, kunnen uit deze historische gebeurtenissen hun lering trekken en erover nadenken hoe je dit soort wrede gedragingen van mannen in de toekomst kunt voorkomen.

Gelovigen (zowel de daders als de slachtoffers) die de evolutieer niet kennen, snappen niet waarom de door God geschapen mens tot zo iets gemeens in staat is. Het enige wat ze kunnen doen is proberen deze afschuwelijke gebeurtenissen zo snel mogelijk te vergeten of te verdringen. De daders lukt dat natuurlijk veel gemakkelijker dan de slachtoffers. In de RK Kerk kunnen de mannelijke daders hun schuldgevoel kwijt in de biecht en via een 'straf' van drie 'onze vaders' en drie 'weesgegroetjes', zijn ze weer in staat om hun gang te gaan. Maar de gelovige vrouwelijke slachtoffers kunnen niet veel meer, dan bedenken dat zij gezondigd hebben en daarom die verkrachting als een straf van God wel zullen hebben verdiend.

Omdat vrijwel alle grote godsdienstige stromingen nauwelijks weet hebben van de evolutieer is het logisch dat ze geen raad weten met alles wat met de seksualiteit en de seksualiteitsbeleving te maken heeft. Daarom is het ook niet verwonderlijk dat in vrijwel alle godsdiensten de meeste uitingen van seksuele genoegens die niet direct leiden tot het door het huwelijk gelegaliseerd verwekken van een kind, tot 'tegennatuurlijk' en 'zwaar zondig' verklaard werden en worden. De eerste en meest bekende slachtoffers van die religieuze haat zijn daarom door alle tijden heen de homoseksuelen geweest. Die homohaar wordt door minstens twee emoties gestimuleerd: 1) vooral heteromannen hebben een natuurlijke afkeer en soms zelfs een afschuw van homoseksualiteit en 2) gelovigen begrijpen absoluut niet waarom mannen (of

vrouwen) elkaar seksueel aantrekkelijk vinden, terwijl God de mens toch geschapen heeft om zich liefst zo snel mogelijk voort te planten en dat is alleen maar mogelijk door geslachtsverkeer tussen man en vrouw.

Terug naar de 'bewijzen' dat God bestaat. Gelovigen zien in de vele uitspraken die God gedaan zou hebben in het Oude en Nieuwe Testament vooral als even zovele bewijzen dat Hij werkelijk bestaat. Om een paar voorbeelden te noemen: vroeger stond in mijn catechismus de fundamentele vraag: 'Waartoe zijn wij op aarde?' Antwoord: 'Wij zijn op aarde om God te dienen en daardoor in de hemel te komen'. God had dus ons mensen louter en alleen geschapen omdat hij een intense (bijna ziekelijke) behoefte had om door de mensen die Hijzelf geschapen had, te worden vereerd, gediend en aanbeden te worden.

Ergens in het Nieuwe Testament heeft Jezus Christus zijn volgelingen deze opdracht gegeven: 'Gaat heen en vermenigvuldigt u!' Als er één door God gegeven opdracht is waar vooral de rooms-katholieke gelovigen zich gewetensvol aan hebben gehouden, dan is het wel dit heilloze voortplantingsbevel. Gelovigen die deze levensopdracht echt in de praktijk proberen te brengen, zijn volgens mij dan ook voor de ontwikkeling van onze beschaving en onze overlevingskansen zeer improductief.

Verder zijn er in christelijke theologische verhandelingen nog een stuk of 4 andere, nogal lange, ingewikkelde en moeilijk te begrijpen redeneringen te vinden waaruit je zou kunnen afleiden dat God bestaat, maar bewijzen zijn dat absoluut niet. De belangrijkste reden dat gelovigen zo dol zijn op Godsbewijzen is waarschijnlijk door God's eigen merkwaardige gedrag ingegeven, want hij gedraagt zich immers ook echt als iemand die niet bestaat.

Het meest doorslaggevende en invloedrijke 'bewijs' dat God bestaat horen we vooral van fundamentalistische gelovigen en hun priesters, want zij zijn uitstekend in staat om minder gelovige mensen er van te overtuigen dat zij dagelijks in gesprek zijn met hun God en dus precies weten wat God wil, denkt en doet. Maar ook dit fenomeen heeft volgens mij meer met een bedrieglijke waanwijsheid te maken, dan met een 'Godsbewijs'.

Aanbieding

JAAP VAN DEN BORN (Nijmegen 1951) beidt zijn tijd

Dat christenvolk dat maakt me soms doodziek!
Doorgaans ben ik een vredelievend man
Ik eet geen vlees want ik houd ook van dieren

Maar zelfs als ik mij in mijn tuin ontspan
Dan komt vaak zo'n malloot mijn rust verstieren
En springt dan voor me met zijn borst ontbloot

Dan staat zo'n gek te razen en te tieren
En schreeuwt: 'Ik ben een christen: maak me dood!'
Laatst stortte een zich biddend in mijn riek!

Prefect te zijn leek eerst zo'n kalm bestaan
Maar nu is het een martelende baan

Romeinse Rijk, begin van de jaartelling. Het opkomend christendom wordt hier en daar vervolgd en er vallen doden. Dit valt zo in de smaak bij deze groep dat velen zich massaal melden om ook gedood te worden om zo roem te verwerven als martelaar. Vredelievende overheidsfiguren worden lastiggevallen door lieden met het verzoek gedood te worden. De gouverneur van Asia maakt in 185 zijn rondreis om recht te spreken en men smeekt hem om gedood te worden. Hij weigert ze dit genoeg te doen en merkt op dat het hun vrij staat om afgronden en touwen te gebruiken. Het leidt de aandacht wat af van de echte martelaren en een van hen, de bisschop Cyprianus die in de gevangenis verheugd op zijn terechtstelling zit te wachten, schrijft een wat korzelige brief aan zijn medegelovigen met de oproep zich rustig te houden en zich niet bij de heidenen te melden. Ze moeten eerst gepakt worden.

‘Multatuli als de heraut van het feminisme’

Een boekbespreking

BERT GASENBEEK (1953, Hollandsche Rading) is Directeur het Humanistisch Historisch Centrum (HHC, voorheen het Humanistisch Archief) en het J.P. van Praag Instituut

Met de intrigerende titel ‘De minotaurus onzer zeden: Multatuli als heraut van het feminisme’ verscheen in het Multatuli-jubeljaar 2010 een boek waarin de rol van Multatuli voor de vrouwenbeweging aan de orde komt. Daarnaast levert het boek een bijdrage aan de geschiedschrijving van de vrijdenkersbeweging.

De aantrekkingskracht van Multatuli voor vrouwen en van vrouwen voor Multatuli is genoegzaam bekend. Multatuli was in zijn leven vaak in het gezelschap van een schare vrouwelijke bewonderaars. In 1862 wilde hij zelfs een ‘konstitutie voor het Ryk *Insulinde*’ opzetten, waarbij zijn vereersters een taak zouden krijgen om de wantoestanden in Nederlands-Indië (*Insulinde*) aan te pakken. Men sprak wel van *Multatuli's legioen van Insulinde*.

De bijdragen in deze bundel gaan in op de intellectuele inspiratie die Multatuli voor veel feministen in en na zijn leven had. Daarbij gaat het met name om een ‘radicale variant van het feminisme’, die niet alleen de ondergeschiktheid van vrouwen aan mannen in gezin en maatschappij ter discussie stelde, maar daar ook een scherpe kritiek op de christelijke seksuele moraal aan paarde. De redactie stelt terecht dat Multatuli's inspiratie voor het feminisme, zowel in de Multatuli-literatuur als in de

geschiedschrijving van de vrouwenstrijd, niet of nauwelijks is onderzocht.

De bundel opent met het artikel ‘tot troost, stichting en wapens in de strijd’ van de Multatuli-kenner Tom Böhm, waarin nauwgezet de opvattingen van Multatuli op het gebied van emancipatie worden behandeld. Daarna volgen een zestal portretten van, door de redactie zo genoemde, ‘multatuliaanse’ feministen.

Afgezien van Mina Kruseman en R.A. Kartini, behoorden vier daarvan tot het

vrijdenkersmilieu. Het gaat om de kwekeling en wiskundeleraar Jan Versluys, de atheïste en redacteur van het blad *De*

Dageraad Titia van der Tuuk, Carel Victor Gerritsen

(neomaltusiaan en echtgenoot van Aletta Jacobs) en natuurlijk Wilhelmina Drucker, ondermeer bekend door haar strijd voor het vrouwenkiesrecht en van haar vicevoorzitterschap van *De Dageraad* van 1911 tot 1919.

De vraag of de denkbeelden van Multatuli in de vrouwenbeweging ook werkelijk een rol hebben gespeeld, wordt met dit onderzoek positief beantwoord. De zes in de bundel geportretteerde, door Multatuli geïnspireerde, feministen, kunnen volgens de redactie in nader onderzoek zeer goed tot een veel grotere groep mannen en vrouwen worden uitgebreid. Blijft natuurlijk de vraag of en zo ja op welke wijze de ‘gemiddelde’ aanhanger van de vrouwenbeweging door Multatuli beïnvloed is; om die vraag te beantwoorden is nog meer onderzoek nodig. Maar deze bundel biedt in ieder geval een goed begin.

Wat opvalt in het leven van de vier in de bundel geportretteerden is dat het ‘vrijdenkersaspect’ veelal een ondergeschikte plaats innam. Dat

gegeven ondersteunt mijn centrale stelling in het onderzoek naar de rol en de betekenis van het vrijdenken en de vrijdenkersbeweging in de maatschappij, namelijk dat ‘vrijdenken’ voor veel mensen een persoonlijke levensfilosofie is, gekenmerkt door een levensgevoel en een onderstroom in iemands denken en handelen. Lidmaatschap van, laat staan actief zijn in de vrijdenkersbeweging, is daarbij niet

vanzelfsprekend. Tegelijkertijd onderbouwt het boek de stelling dat de vrijdenkersbeweging ‘lange tijd de ideologische en organisatorische schakel was waar radicalen, socialisten, anarchisten en feministen (!BG) tezamen kwamen...’

Vrijdenken als kweekvijver en leerschool voor tegendraadse denkers en activisten, die actief zijn in bijvoorbeeld de vroege negentiende-eeuwse sociale en politieke bewegingen en in de strijd tegen nationalisme, militarisme en vrouwenonderdrukking. Dankzij de

detailstudies zoals die in *Minotaurus* zijn verricht, komt ook de maatschappelijke betekenis van het vrijdenken beter aan het licht.

Tot slot nog iets over die intrigerende titel van de bundel. De achterflap van het boek geeft uitleg: ‘Minotaurus! ‘t Is ‘n veelslachtig wezen met ‘n muil als een statenbybel, en ‘n reusachtige breikous tot achterlyf dat uitloopt in een borduurnaald.’ Tegen dit monster, symbool voor de christelijke zeden en gewoonten van zijn tijd, nam Multatuli het hartstochtelijk op. Ten behoeve van vrouwen, want aan de ‘minotaurus onzer zeden’ werden alleen vrouwen geofferd.’

Everard, Myriam en Ulla Jansz (red.), *De minotaurus onzer zeden: Multatuli als heraut van het feminisme*. Aksant, 2010. 175 blz. € 22,90 (paperback) en € 17,25 (digitaal) ISBN: 978-90-5260-376-6.

Taal en religie

ANNEKE KERN-KERSBACH

In de discussie over religieus geloof en de werkelijkheid maken wij gebruik van taal, van woorden. In taal schets je je wereldbeeld. In woorden die je aangeleerd zijn als kind, als

jongere, als lid van een samenleving. Bijvoorbeeld: God zei: Er zij licht, en toen was er licht, de eerste dag. Dat wil zeggen: er was natuurlijk al lang een zon die opging en

onderging, ook gezien vanuit het standpunt van de primitieve mens. Maar als het kind dan vroeg: waar komt dat licht vandaan, zeiden de ouders: dat heeft God gemaakt.

Thans, anno 2011, zeggen wij dat de aarde om de zon draait, dat de aardbol aan de zonkant verlicht wordt en dat het dan dag is, en dat de schaduwkant als donker en als nacht wordt ervaren. Maar de maan dan? En de sterren? De maan draait om de aarde. Als wij hem zien, zien wij de door de zon beschenen kant en als wij hem niet zien en wij van 'nieuwe maan' spreken, is de schaduwkant van de maan naar ons gericht. De sterren zijn óók zonnen, maar héél ver weg. Overdag zie je ze niet omdat het zonlicht dan te fel is. Maar 's nachts als het donker is, kun je ze zien. Toen men dit alles nog niet wist, zei men: dat heeft God gemaakt, of Allah.

Door de dingen woorden te geven, kun je erover met elkaar praten. Communicatie. Maar je moet dan wél afspreken dat je hetzelfde woord gebruikt voor hetzelfde ding in dezelfde situatie. Als je verschillende woorden gebruikt, versta je elkaar niet. En als je met hetzelfde dan eens het ene ding en dan weer het andere benoemt, raak je in de war.

Het gebruik van de taal, de keuze van woorden en betekenissen, wordt bepaald door de groep mensen die die taal gebruikt. Hooggeschoolden en wetenschappers gebruiken de taal anders dan mensen die minder geschoold zijn of uit een ander land afkomstig. Wij spreken allemaal Nederlands, maar soms bedoelen wij in het ene geval heel iets anders dan in het andere geval. Dat maakt het debat erg moeilijk. Je moet eigenlijk van tevoren weten wie je toehoorders zijn, met wie je praat en wie naar het gesprek meeluistert.

De vrije gedachte, vrijdenken, is een bepaalde manier van denken. Het is iets anders dan 'vrij' denken, dat wil zeggen: onafhankelijk van al aanvaarde normen en waarden. Helemaal 'vrij' ben je nooit, omdat ieder denken in taal geschiedt en deze taal bepaald wordt door de samenleving waarvan je op dat moment deel uitmaakt.

Mijn beleving is beperkt en anders georiënteerd dan die van de meeste van de schrijvers in 'De Vrijdenker'. Ik ben gewend zèlf te denken en te filosoferen en vind het natuurlijk leuk als mijn gedachten bevestigd worden door bekende mensen. Zelfbevestiging is vaak de basis van gesprekken.

Als je niet een samenleving nastreeft waarin één mens of één groep bepaalt wat iedereen moet denken of vinden, dan is het zinvol en belangrijk dat je elkaars 'taal' leert verstaan. Bijvoorbeeld: 'God is dood' betekent dat het begrip 'God' voor de filosoof geen betekenis meer heeft.

Maar... voor veel mensen leeft God nog steeds. En als wij in het algemeen het woord God gebruiken, meent iedereen te weten wat ermee bedoeld is of wie ermee bedoeld wordt.

'Geloven in een God die niet bestaat', zegt Klaas Hendrikse. Ik vraag dan: Wat is 'bestaan'? Voor Hendrikse is de voorstelling die met het woord God wordt aangeduid (oervader, opperwezen) een fantasie. Maar... hij is dominee en voor zijn gelovigen bestaat God wél. De PKN

(Protestantse Kerken Nederland) heeft besloten hem te negeren. Dit negeren van de gedachte en de beweringen van die dominee zie ik als een zwaktebod. Men heeft er eigenlijk geen antwoord op en men durft de discussie niet aan.

De PKN zit in een spagaat. Men wil van deze tijd zijn en tegelijk verouderde gedachten van vooral oudere leden van de kerk blijven respecteren. Dat zijn die mensen die nog steeds de Bijbel als Boek des Levens zien en niet als iets dat door mensen gedacht en ontwikkeld is. Als je filosofisch en theoretisch-wetenschappelijk de thema's en de beweringen van de kerk en de gelovigen analyseert, zonder de gevoelens die er tevens mee vertolkt worden, doet men, in mijn ogen, de gelovigen en de eenvoudig denkenden onrecht aan. Men benadert dan beperkt geschoolden met het taalgebruik van hoger- en de hoogstgeschoolden.

De gelovige wordt 'vrede' beloofd als hij zich gedraagt en doet zoals God van hem vraagt. De dominee draagt deze boodschap uit en baseert zich op de woorden van een oud boek, dat al eeuwen maatgevend is geweest wat betreft gewoonten en gebruiken en hoe mensen met elkaar moeten omgaan. Veel van die omgangsregels gelden nog steeds in onze groeiende en blijvend veranderende samenleving: er zijn voor de naaste; zorg voor elkaar; enzovoort.

Veel mensen ervaren 'vrede' als ze het gevoel hebben te passen in het verhaal dat ze zichzelf verteld hebben. Dat is het gevoel geaccepteerd te zijn en zó voor hun leven betekenis, een zin, verworven te hebben, als lid van hun groep, als volksgenoot, als lid van de samenleving.

Veel jongeren en jonge mensen hebben gevoelens van tekort te schieten en te falen. Als

ze dan verteld wordt dat er een Bevrijder is die de schuld van het tekort op zijn schouders wil nemen en dat je hem kunt navolgen door zijn leefregels te volgen en dat dan zal blijken dat je gelukkiger wordt, wie zal dan ‘nee’ zeggen? Als kinderen geloofden wij toch ook onze ouders? En als wij gehoorzaam waren werden wij beloond. Wij heetten dan lief. Daar deden wij alles voor en zeiden dan dat wij onze ouders eveneens liefhadden. Dit gevoel is de ‘vrede’ die God aan de gelovigen belooft en die maakt dat de gelovigen zeggen dat God ze liefheeft en dat zij Hem liefhebben. In de kerkdiensten en samenkomsten wordt deze boodschap in religieuze taal over-en-over uitgedragen.

Woorden die aldoor herhaald worden, worden een waarheid. Kijk naar de reclame in de media.

Ook daar geldt: voor onvoldoende geïnformeerde mensen zijn het waarheden. Voor de meer geïnformeerde mensen zijn ze dat niet altijd meer, en soms zijn het zelfs aperte leugens. Taal is communicatie. Met taal kun je elkaar beïnvloeden en sturen. Dat doen kerkleiders, politici en reclamemakers. In de discussie over vrijdenken, voor zover gericht op het zich losmaken van religieus denken en het denken van gelovigen, telt naast de behoefte aan ‘vrede’ (jezelf zijn, vervulling, tevredenheid met wie je bent), de behoefte de ander te ‘sturen’ (meestal in je eigen belang) en de ander van je eigen gelijk te overtuigen. Dit zie ik voortdurend óók in de artikelen in ‘De Vrijdenker’.

Het momentum van vrijheid (2)

Gedachten over de vraag of de mens een vrije wil heeft

FONS TEL (1941, Haarlem) vrijdenker en publicist.

“De mens die zijn vrijheid gewaarwordt, rust niet vóór hij een weg heeft gevonden die hem uit dat vacuüm leidt. De ontwortelde wil weer vaste grond. (...) Maar de zekerheid van de vaste grond is die van een graf.”
Gerard Bodifée, *Ruimte voor vrijheid*, p. 81

In deel I heb ik geprobeerd aan te tonen dat de stelling van de neurowetenschap dat onze gedachten en wil door onze hersenen gedictieerd worden, net zo goed omgekeerd kan worden. Niet het onderwerp als extramentaal gegeven is per se gedetermineerd (dat kunnen we namelijk niet weten), maar het intramentale onderzoek determineert. Alle levende wezens determineren de inwerking die de omgeving heeft op hun overlevingskansen op basis van het bewustzijn van hun sterfelijkheid. Deze determinering is niet alleen extern, maar zeker bij de mens ook intern gericht, en wel omdat de mens zich expliciet bewust is van zijn eindigheid. Dit bewustzijn, dat manifest wordt in de angst, geeft de mens afstand tot zijn identiteit waardoor hij in principe vrij is te zijn wie hij denkt te zijn.

Momentum

Afstand kunnen nemen en daardoor bewust worden van welke vorm van determinatie dan ook, zowel buiten als in onszelf, zijn de garantie dat we principieel vrij zijn. Met andere woorden, de intramentale afstand tussen de inwerking (of de indruk) die de werkelijkheid op ons heeft en de uitwerking (of de uitdrukking) die wij op grond van culturele patronen daaraan geven, geeft de vrijheid aan die wij hebben. Maar hoe kunnen wij afstand nemen van onszelf en onze omgeving? Uiteindelijk alleen met het gevoel van angst; een gevoel dat door hersenwerking wordt opgeroepen en dus intramenteel is, hoewel de *trigger* meestal van buiten komt. Het gaat hier te ver deze hersenwerking nader te

verklaren – zij is te vergelijken met een implosie van een spanningsveld -, maar ze determineert echter niet onze gedachte. Ze weekt onze gedachtepatronen juist los door de negatie waardoor we ons bewust worden dat wij het zijn die determineren. Worden onze gedachten wel gedetermineerd door angstgevoelens, dan zijn die gevoelens al gericht (en dus

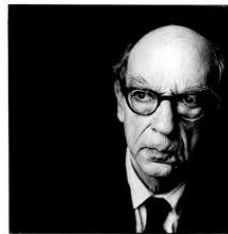

geconditioneerd) door een concrete of denkbeeldige bedreiging vanuit de werkelijkheid en noemen wij deze gevoelens vrees of fobie. Deze gevoelens leiden niet tot de mentale leegte of de *horror vacui*,

juist omdat ze al gericht worden door iets en niet door de negatie ervan. Vandaar dat vrijheid niet anders beleefd kan worden dan als een negatief ervaren momentum: een ogenblik van ontzetting waarin de wereld en jezelf letterlijk en figuurlijk ‘ontzet’ worden uit de door ons gevormde determinanten. Dat dit momentum steeds gepaard gaat met angstgevoelens, komt omdat deze ontzetting ons plaatst tegenover een wereld die onzeker is geworden door de confrontatie met (het) niets. Dit niets heeft een existentiële betekenis door het besef van eigen eindigheid, en oefent zijn invloed uit naar analogie van de onzekerheidsrelatie van Heisenberg – een relatie die niet alleen ten grondslag ligt aan de quantummechanica, maar aan alle interactieve processen, ook en vooral aan intramentale processen. Wanneer de junk geconfronteerd wordt met de terminale gevolgen van zijn verslavingsgedrag, dan kan hij van de ene dag op de ander, *cold turkey*, afkicken. De chronisch depressieve mens met suïcidale gedachten kan weer gaan vechten voor zijn leven, wanneer hij hoort dat hij kanker heeft. Het meisje met anorexia kan weer gaan eten op het moment dat de dood haar in het gezicht kijkt. En de man op de Twin Towers die weet dat de toren ineen zal storten, ondanks zijn doodsangst het heft in eigen hand neemt en de laatste vrije sprong maakt in plaats van angstvallig afwachten. Het niets van het doodsbesef ‘ontzet’ ons van oude patronen, en maakt dat we nieuwe invullingen kunnen geven aan ons bestaan. In ‘normale’ omstandigheden kiezen wij voor de beveiligende functies van de externe en/of interne determinanten die ons (ver-)binden met anderen die voor dezelfde determinanten hebben gekozen, en waarmee wij het ‘wij’ van een gemeenschap vormen. Wij verkiezen veiligheid boven vrijheid, omdat de hang naar vastigheid en zekerheid nu eenmaal eigen is aan de *condition humaine* – een conditie die gebaseerd is op het bewustzijn van eigen eindigheid. In “Het morele beest” (*De Volkskrant*, 25-06-11) noemt Arnon Grunberg deze hang naar zekerheid “het verlangen van de mens naar het ‘echte’ en het ‘ware’ – iets wat hem gevoelig maakt voor zwendel. Die vermomt zich als kunst, politiek, wetenschap, religie of filosofie, en kan beter niet bestreden worden, want deze zwendel is alles wat er is. Wie deze zwendel niet wil, wil het niets.”

Geluk

De meesten van ons zullen het momentum van vrijheid niet of nauwelijks kennen. Mochten ze er een voor gevoel van hebben, dan zullen zij het voorbij laten gaan als een nachtmerrie die je zo snel mogelijk moet vergeten. Wanneer zij over vrijheid spreken, bedoelen ze niet dit momentum, maar de vrijheid zoals de meeste filosofen die hebben geformuleerd. Volgens de *Encyclopedie van de filosofie* (uitgave: Boom, Meppel) luidt de radicaalste definitie van vrijheid als volgt: “De toestand waarin de mens verkeert die geheel volgens eigen natuur en beginselen zijn of haar leven kan inrichten”. Deze definitie ligt niet alleen ten grondslag aan filosofische discussies over de vrijheid, maar ook aan alle liberalistische politieke verklaringen - te beginnen aan de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring van 1776. Jean Jacques Rousseau had al in *Emile* geschreven: “Waarlijk vrij is hij die wenst wat hij kan volbrengen en doet wat hij wenst.” En de politieke filosoof Isaiah Berlin schreef in *Twee*

opvattingen van vrijheid dat de zogeheten negatieve of individuele vrijheid als volgt gedefinieerd kan worden: “Kunnen doen of zijn wat in je vermogen ligt”. De idee van wilsvrijheid wordt door

ons zo gekoesterd, omdat wij nu eenmaal de meeste bevrediging vinden in het kunnen doen wat we willen. Maar hebben wij het met deze definities wel over vrijheid? Als een mens volgens eigen (natuurlijke) vermogens en beginselen zijn leven kan inrichten, maar die natuur en beginselen zijn gedetermineerd: hoe vrij is die mens dan? Als hij zich één voelt met die vermogens en beginselen en op basis daarvan zijn leven kan inrichten, kan hij zich gelukkig of tevreden voelen. Dat heeft echter niets met vrijheid van doen, maar alles met geluk zoals Van Dale dat definieert: “De aangename toestand waarin men zijn wensen (die uit vermogens voortkomen – *f.t.*) bevredigd ziet en vrede heeft met zichzelf en zijn omgeving”. Pas wanneer de mens zich los heeft kunnen maken van de/zijn natuur en beginselen, ze kan negeren, en daarmee ze als determinanten heeft opgeheven, kan er sprake zijn van vrijheid. Maar dan moet aan het begin van dit losmakingsproces het momentum van vrijheid hebben gestaan. Niet de toestand waarin de

mens verkeert die geheel volgens eigen natuurlijke vermogens en beginselen zijn of haar leven kan inrichten, is vrijheid, maar het momentum waarin hij of zij zich ervan losmaakt en daardoor zich bewust wordt van die natuurlijke vermogens en beginselen.

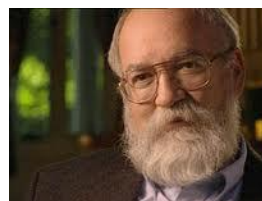
Deze opvatting van vrijheid zal natuurlijk nooit worden overgenomen door politieke ideologen, omdat ze voor de politieke macht ondermijnend werkt. Immers, de politieke macht is in eerste instantie gebaseerd op de behoefte van de mens naar veiligheid die de staat hem moet geven. Zie bijvoorbeeld *Leviathan* van Thomas Hobbes waarin de blauwdruk van de moderne staat wordt beschreven. De negentiende-eeuwse politieke filosoof John Stuart Mill schreef in de inleiding van *On Liberty*: “Het onderwerp van dit onderzoek is niet de zogeheten ‘vrijheid van de wil’, die zo ongelukkig tegenover de ten onrechte zogeheten ‘leer van de filosofische noodzakelijkheid’ geplaatst wordt, maar het gaat om de burgerlijke vrijheid.” Mill schreef dan ook: “De enige vrijheid die deze naam verdient, is die waarbij wij ons eigenbelang op onze eigen manier nastreven.”

Vrij zijn op basis van het momentum van vrijheid heeft niets van doen met deze burgerlijke vrijheid (die we nu trouwens burgerrechten noemen), maar heeft te maken met het onbeschermd zijn en het gevoel van onveiligheid. Deze vrijheid staat daarom lijnrecht tegenover de veiligheid die de staat zijn politieke macht geeft, ook als die macht gelegitimeerd wordt door een liberalistische ideologie zoals in het Westen. Vandaar dat een maatschappelijk bestel, hoe liberaal dat ook mag heten te zijn, nooit vrijheid, maar ten hoogste veiligheid, gelijkheid en rechtvaardigheid kan bieden. Binnen het kader van die sociale veiligheid kan het individu trachten zijn leven in te richten volgens zijn eigen natuurlijke vermogens en beginselen om zo gelukkig te worden.

De rede

De vraag is nu waarom wij vooral in het Westen zo'n groot belang hechten aan vrijheid, als eigenlijk iedereen de daarbij horende gevoelens verdringt. Dit belang is zowel van sociologische als van ethische aard. Veranderingen in maatschappelijke zin zijn slechts mogelijk met de veronderstelling van het vrije individu. En alleen als we een vrije wil hebben, zijn we daarvoor verantwoordelijk te stellen. Zonder die

vrije wil heeft deze verantwoordelijkheid geen legitieme basis en vervalt daarmee haar ethische context – wat de biologische en neurowetenschappers daar ook over zeggen. Zoals bekend leven wij in de westerse beschaving, meer dan in welke andere cultuur dan ook, in een schuldcultuur. Die schuldcultuur vindt haar basis in de opvatting dat in de eerste plaats niet het collectief, zoals in een schaamtecultuur, maar het individu zich schuldig maakt als het slecht handelt. Hij of zij moet zich daarvoor verantwoorden en worden gestraft als het bewijs daarvan geleverd is. In *Over de stad Gods* heeft Augustinus als een van de eersten daarop gewezen. Hij zag in de vrije wil het kwaad dat voortkwam uit het tekort, de behoefte of de onvolkomenheid van het individu. Hij formuleerde de vrije wil zo: ‘De mogelijkheid tot afwijking die eigen is aan alle schepselen, omdat zij niet zondermeer samenvallen met de maat en de regel van hun bestaan’. Augustinus meende blijkbaar dat God zijn schepping zó heeft gemaakt, dat zijn schepselen niet volledig samenvallen met ‘de maat en de regel’ die Hij in zijn goddelijke wijsheid heeft bedacht. Kortom, God heeft zijn schepselen onvolkomen, want sterfelijk geschapen, met de daarbij horende tekorten en behoeften. Maar kiezen ze voor ‘de maat en de regel van hun bestaan’, zoals God die in hun natuur heeft gelegd, dan zullen ze gelukkig worden, niet alleen hier, maar ook hierna. Wat Augustinus ‘de maat en de regel van het bestaan’ noemde, hebben later alle rationalistische filosofen de rede of de redelijke orde genoemd. Zo schreef Spinoza in *Staatkundig Vertoog*: “Vrijheid is een teken van volmaaktheid en macht die voortvloeit uit de geest van de rede en dus van goddelijke oorsprong is.” Voor Kant bestond de vrijheid in de plicht te handelen in overeenstemming met de hoogste morele wet die tegelijk redelijk is. Maar ook de scientistische ideologie van Dennett ligt

in het verlengde van Augustinus' visie op de mens. Immers, wat hij determinatie noemt, komt overeen met ‘de maat en de regel van het bestaan’. Het verschil

tussen beide is dat Augustinus meende dat wij van die determinatie kunnen afwijken, terwijl Dennett ervan uitgaat dat wij dat niet kunnen, hoewel we het wel kunnen vooruitnemen en

ernaar handelen. Dat houdt echter ook een afwijking in van de vermeende determinatie. Want als wij volledig gedetermineerd zouden zijn, zouden wij niets kunnen vooruitnemen, omdat wij er geen bewustzijn van zouden hebben.

Berlin schrijft over de rationalisten: “De gemeenschappelijke veronderstelling van deze denkers (en van heel wat scholastici vóór hen en Jacobijnen en communisten na hen) luidt, dat de rationele doelen van de ‘ware’ natuur van alle mensen moeten samenvallen of moeten worden gelijkgeschakeld, hoe heftig ons arme, onwetende, door wensen en hartstochten gedreven, empirische zelf zich ook tegen dit proces mag verzetten. Vrijheid is niet de vrijheid om het irrationele, domme of verkeerde te doen. Het empirische zelf in het juiste patroon te dwingen is geen tirannie, maar bevrijding.” (A.w. p. 72-73)

Het ‘juiste patroon’ van de rationalisten komt dan overeen met wat Augustinus ‘de maat en de regel van het bestaan’ noemde. Dit patroon is ook te herkennen in het determinisme van de wetenschap dat rationeel heet te zijn. Het succes van het deterministisch-wetenschappelijke denken in onze tijd zou wel eens een teken kunnen zijn, hoe graag wij onze vrijheid inleveren om de veiligheid en de zekerheid van de rationele doelen ervoor in de plaats te krijgen

De zede

Met het verdwijnen van de Grote Verhalen zijn echter ook ‘de rationele doelen van de ‘ware’ natuur van alle mensen’ verloren gegaan. Want er is geen *gedetermineerde* ‘ware’ natuur die alle mensen met elkaar delen en die door middel van rationele doelen verwerkelijkt kan worden. Met andere woorden, onze ‘ware’ of redelijke natuur is geen overwegend positief, want gedetermineerd, iets wat ons door God of de natuur is gegeven. Wij zijn het die onze ‘ware’ natuur zelf inhoud en betekenis moeten geven door de wereld om ons heen en ons zelf te determineren. Dit kunnen we alleen doen door onze ‘ware’ of redelijke natuur expliciet te maken. Dat doen we door de menselijke waardigheid te baseren op het bewustzijn van eigen eindigheid en het tekort dat daaruit voortvloeit. De rede of ons kenvermogen is onze enige ‘ware’ natuur en zou vanuit onze evolutionaire ontwikkeling als volgt gedefinieerd kunnen worden: *de rede vloeit voort uit ons besef dat de reden van het leven om*

te overleven de dood is. Dit is ‘de maat en de regel van het bestaan’ die ons een vrije wil geeft waarmee we onze rationele doelen op een ethisch verantwoorde manier kunnen verwerkelijken. De vrije wil van het individu is dan ook een kwaad, dat wil zeggen het negatieve in hem, dat inherent is aan zijn bestaan – een kwaad dat bestaat uit zijn onvolkomenheid en uiteindelijk uit het bewustzijn van zijn sterfelijkheid. Dit inherente kwaad maakt het individu verantwoordelijk voor zijn doen en laten waarop de ethiek gebaseerd moet worden. Daardoor is dit kwaad tegelijk het inherente goed, dat wil zeggen het positieve in hem, omdat het hem de waarde en de waardigheid geeft die ieder mens toekomt. Handelt hij in het bewustzijn van deze ‘maat en regel van het bestaan’, volgens de menselijke rede dus, dan doet hij goed.

Wanneer we deze ethische opstelling in praktische termen vertalen, kunnen we zeggen dat alle moraliteit gebaseerd is op wederzijds vertrouwen. Wie dit vertrouwen schaadt, valt terug in het solitaire bestaan waarin het individu uiteindelijk niet overleeft. Daarom is het solitaire bestaan voor de mens het grootste kwaad, omdat hij in dat bestaan op zichzelf en dus op het besef van eigen eindigheid wordt geworpen. De straf die de gemeenschap het individu oplegt voor het door hem beschadigde vertrouwen, is dan ook de uitsluiting. In het momentum van vrijheid wordt het individu zich bewust van de ambivalentie tussen het ‘kwaad’ van zijn individuele eindigheid (zijn solitair bestaan) en het ‘goed’ van zijn sociale waardigheid (zijn solidair bestaan). Omdat de gemeenschap het ‘kwaad’ van de individuele eindigheid niet expliciet kan maken (dan ondergraaft ze namelijk haar eigen legitimatie die immers in het geven van veiligheid ligt), is het momentum van vrijheid tot nu toe een ethisch taboe gebleven. Men zwijgt erover, maar het vormt wel de grondslag voor iedere ethiek waarin de individuele waardigheid centraal staat. De explicitering van dit taboe waarop de ethiek van het momentum van de vrije wil is gebaseerd, is daarom niet gericht op een harmonische, niet-strijdige ordening, maar op een pluralistische, strijdige ordening. Om die reden is de ethiek op basis van een strijdige ordening in staat het kwaad rationeel te benoemen en steeds te betrekken in het morele handelen. Voor de ethiek op basis van een harmonische ordening binnen de gemeenschap is iedere rationalisering

van het kwaad een legitimering ervan en dus een ondermijning van die ethiek. In een multiculturele samenleving past deze ethiek van de harmonische orde echter niet meer en zullen we, al is het *contrecoeur*, geleidelijk moeten overgaan naar een meer pluralistische ethiek. Want om te kunnen samenleven met de vreemde ander, zullen we het kwaad allereerst in onszelf moeten zoeken, willen we niet de ander daar de schuld van geven. Blijven we hangen aan de onderbuikgevoelens van een harmonische orde, en vervallen we daarmee in populistische en/of fundamentalistische opvattingen, dan segregereert de samenleving met alle kwalijke gevolgen van dien: onderling wantrouwen, sociaal onbehagen, gevoelens van onveiligheid en onzekerheid, enzovoorts.

Waar we in kunnen geloven, en wat we dus zouden moeten nastreven om gelukkig te worden, is te handelen in overeenstemming met wat redelijk en moreel verantwoord is binnen het kader van de ‘ware’, dat is de redelijke natuur van de mens. Doordat God of de natuur (Spinoza’s *Deus sive Natura*) geen macht meer is waarop we kunnen terugvallen om onze sterfelijkheid op te heffen, moeten we het doen met de ‘ware’ natuur van de mens zelf. Dit maakt ons vrijer en daardoor meer bewust van onze verantwoordelijkheid naar de medemens en naar alle levende wezens om ons heen die, net zoals wij, zich op de een of andere wijze van hun sterfelijkheid bewust zijn.

De ongelovige Thomas heeft een punt

Een recensie

FLORIS VAN DEN BERG (1973) is filosoof; bestuurslid van De Vrije Gedachte en Executive Director van de seculier humanistische denktank *Center for Inquiry Low Countries*

‘De ondraaglijke lichtgelovigheid van de mens.’ Zo luidt de prachtige titel van het eerste hoofdstuk van het boek van twee Gentse filosofen over kritisch denken. ‘Kritisch denken is een capaciteit die we moeten ontwikkelen en onderhouden.’ (p. 8). Want: ‘Ons brein is een biologische, informatieverwerkende machine die door middel van automatische en onbewuste statistische analyses op zoek gaat naar betekenis, orde en patronen in de stimuli waarmee het voortdurend wordt gebombardeerd. Door de bank genomen lukt dat vrij aardig, tenminste, voor wat vanuit evolutionair perspectief belangrijk voor ons is.’ (p. 45). Mensen schatten hun kritisch denkvermogen te hoog in. Er zullen weinig mensen zijn die ruiterslijk zullen toegeven dat hun kritische denkvermogens nogal eens te kort schieten. Toch zijn er mensen die in astrologie, kabouters, homeopathie of een god geloven, of die menen dat Heidegger een diepzinnig denker is. Ergens is er iets misgegaan met de kennisverwerking.

Van de filosoof Johan Braeckman verscheen in 2010 een collegeserie op audio cd over kritisch denken, uitgegeven door Home Academy Publishers. Nu is er dan dit fraai uitgegeven en levendig geïllustreerde handboek over kritisch

denken, geschreven samen met een andere Gentse (wetenschaps)filosoof, Maarten Boudry. De auteurs behandelen in hun werk een flink aantal opvattingen die mensen koesteren, maar waarvoor op zijn minst onvoldoende bewijs is. Aan de hand van vele concrete voorbeelden laten de auteurs zien waar het mis gaat. Met behulp van een keur aan resultaten uit verschillende wetenschapsgebieden, zoals de psychologie, sociologie, antropologie, biologie en wetenschapsgeschiedenis, betogen de auteurs dat opvattingen die mensen koesteren lang niet altijd overeenkomen met de werkelijkheid. Deze inleiding in kritisch denken heeft drie componenten: 1) analyses van tal van casussen (ontmaskeringen), 2) een overzicht van valkuilen van het denken en 3) een handboek van hoe je *wel* tot betrouwbare kennis kan komen.

Het bestuderen van de valkuilen en fouten van het denken is belangrijk om het kritisch denkvermogen te ontwikkelen. De auteurs citeren ene Frank Cioffi die betoogt: ‘Elke succesvolle pseudowetenschap is een intellectueel hoogstandje. Het bestuderen ervan is even leerzaam en waardevol als de studie van echte wetenschap.’ (p. 239)

De titel *De ongelovige Thomas heeft een punt* verwijst naar het evangelie van Johannes over de apostel Thomas die twee andere apostelen niet gelooft die beweren dat zij Jezus hebben ontmoet nadat hij is opgestaan uit zijn graf na zijn executie. Dan komt Thomas zelf de man tegen die zegt Jezus te zijn. Thomas gelooft het nog steeds niet en wil de wonden zien. Pas als hij met eigen ogen de wonden heeft gezien, gelooft Thomas dat Jezus uit de dood verrezen voor hem staat. In de christelijke traditie wordt met dedain gesproken over de ongelovige Thomas, omdat hij de gelovige apostelen en Jezus niet op hun woord geloofde. Braeckman en Boudry betogen echter dat Thomas een -rudimentair - kritisch denker was. Wanneer Thomas geconfronteerd wordt met een zeer implausibel relaas over iemand die uit de dood verrezen is, wil hij eerst bewijs zien. De vraag rest natuurlijk wat het zogenaamde bewijs bewijst: of de man met schijnbare wonden inderdaad Jezus is. Er blijven vragen te over, maar Thomas neemt genoegen met dit bewijs. Als Thomas het boek van de Gentse filosofen had gelezen, dan had hij zijn geloof nog even opgeschort. En wellicht als alle apostelen het boek hadden bestudeerd, was er geen christendom geweest. Iedereen weet dat een boek als dit gelovigen niet vaak van hun geloof af zal brengen. Er is tragischerwijs geen gemakkelijk vaccin tegen lichtgelovigheid. Braeckman en Boudry onderzoeken waarom mensen aan opvattingen vasthouden zonder goede redenen, zelfs wanneer de opvattingen flagrant in strijd zijn met de werkelijkheid. De auteurs besteden veel aandacht aan allerlei pseudowetenschappen, zoals het geloof in Big Foot, Nessie, complottheorieën (met name die over 9/11), en aan postmodernisme in de filosofie (en in het onderwijs), dat heeft geleid tot de wijdverbreide opvatting dat de werkelijkheid een sociale constructie is en dat wetenschap geen bijzondere status heeft als kennisverwervingsmethode. De auteurs halen regelmatig voorbeelden uit religie aan, zoals de pseudowetenschap van creationisme en intelligent design, maar vermijden de essentie van religiekritiek, namelijk het bestaan van god/goden. Atheïsme wordt in hun boek dan ook niet expliciet behandeld. Toch is atheïsme de conclusie van kritisch denken. Een atheïst kan weliswaar niet aantonen dat god niet bestaat (het

is namelijk logisch onmogelijk om 100% zeker aan te tonen dat iets niet bestaat), maar de bewijslast ligt bij degene die een existentiële claim maakt. Of het nu gaat om Nessie of god, er is empirisch bewijs nodig. De kritische denker weegt dit bewijs en zolang het bewijs niet sterk genoeg dus voldoende is, schort hij zijn geloof in de geclaimde entiteit op. Een atheïst is daarom niet iemand die claimt dat god niet bestaat, maar iemand die geen voldoende aanleiding ziet om het bestaan van een god aan te nemen. Dit volgt allemaal uit de argumentatie van Braeckman en Boudry, die schrijven: 'Tenzij voor alledaagse of triviale uitspraken, is het verstandig om een nieuwe opvatting niet te aanvaarden voordat we over voldoende bewijzen

beschikken. Een dergelijke houding druist in tegen onze natuurlijke psychologische neiging en vergt daarom bewuste oefening.' (p. 305). Zij laten echter dit hete hangijzer in het vuur liggen. Indirect is de religiekritiek er wel, zoals al blijkt uit de titel van het boek. Er is meer dan alleen de tekst van het boek. Er is ook de website, www.ongelovigethomas.be, met daarop verzameld filmpjes, websites en links.

Het is een goed idee om dit op een webpagina allemaal bij elkaar te zetten. Na het boek gelezen te hebben, zat ik nog een poos met veel plezier video's te kijken. Zo staat er de link naar het beroemde 'gorilla' filmpje over selectieve waarneming, filosoof Bertrand Russell over religie, scepticus James Randi. Misschien dat satire een krachtig medicijn is tegen onzin, zoals deze sketch over homeopathie van het Britse programma *That Mitchell and Webb Look*:

<http://youtube.com/watch?v=HMGibOGu8q0>.

Hoewel de auteurs enkele keren gewag maken van klimaatscepticisme besteden zij er geen aandacht aan. Dat is vreemd, want juist klimaat- en milieuscepticisme zijn voorbeelden van een grote en ernstige discrepantie tussen consensus in de wetenschap enerzijds en het grote publiek anderzijds. De importantie van de kwestie van creationisme/ID versus evolutietheorie verbleekt in vergelijking met klimaatscepticisme. Immers, ook al gelooft de hele mensheid in creationisme, dan hoeft er niet noodzakelijk veel te veranderen in de wereld, maar als iedereen (of in ieder geval de beleidsmakers) meent dat er geen sprake is van door mensen veroorzaakte klimaatverandering die desastreuze gevolgen

voor mens en milieu heeft, dan zal dat juist leiden tot die desastreuze gevolgen, want er worden dan geen maatregelen genomen om dit te voorkomen. John Blewitt, auteur van het handboek *Understanding Sustainable Development* (2009) plaatst klimaatscepticisme op één lijn met een pseudowetenschap: 'It is as ridiculous to be a climate change denier as it is to believe the Earth is flat.' We zitten met zijn allen op de Titanic die op de ijsberg afkoerst – als analogie op de antropogene ecologische crisis waarvan klimaatverandering helaas slechts één facet is – het is daarom van levensbelang om scepticisme over klimaatverandering en ecologische degradatie te kunnen weerleggen. Het is mijn hoop dat de mensen die het boek bestudeerd hebben de kennis en vaardigheden toepassen om klimaatscepticisme te doorzien. Ik ben filosoof, maar toch ben ik sceptisch over het invoeren van filosofie in het basis- en middelbaar onderwijs. De reden hiervoor is dat de filosofie vol zit met de meest idiote onzin en gevaarlijke ideeën. In het hoofdstuk 'Onzin voor gevorderden' bespreken de auteurs een aantal postmoderne filosofen die eclatante nonsens uitventen die door een groot gedeelte van de academische goegemeente als zoete koek geslikt wordt. Ik denk nog met afschuw terug aan de tijd dat ik filosofie studeerde in Leiden en Utrecht en ik deze onzin kreeg voorgeschoteld als zijnde diepe wijsheden, zoals Heidegger, Benjamin en Adorno. Braeckman en Boudry verhalen van de zogenaamde Sokal-affaire waarbij de fysisch Alain Sokal erin slaagde een compleet onzinartikel, 'Transgressing the Boundaries: Towards Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity', in een academisch filosofisch tijdschrift te plaatsen. Sokal, in samenwerking met fysisch en wetenschapsfilosoof Jean Bricmont, werkte zijn ervaringen uit in het boek *Intellectual Impostures* (1998) waarin zij natuurkundige uitspraken van (Franse) postmoderne filosofen analyseerden en zo erachter kwamen dat het onzin was. Lacan, Kristeva, Irigaray, Baudrillard, Deleuze en Guatari bleken complete nonsens te beweren. De vraag dringt zich op in hoeverre je je in al de voorgenoemde en andere auteurs moet verdiepen om je een oordeel over hen te vormen. 'We beschikken zelden over de nodige tijd en kennis om obscure auteurs en quasi ondoorgrondelijke teksten te bestuderen en op hun waarde te beoordelen. [...] Nooit heeft een criticus volgens de ingewijden voldoende

boeken gelezen om zich met kennis van zaken te kunnen uitlaten over hun theorie (of een criticus heeft *net* de verkeerde boeken gelezen, zelfs uit het oeuvre van de auteurs die hij bekritiseert!) [...] Hoe meer iemand in een bepaalde theorie investeerde en hoe langer hij bereid was om zijn oordeel op te schorten, geduldig wachtend op de diepe inzichten die hem telkens ontglipten, hoe kleiner de kans dat hij op het einde van de rit zal toegeven van een kale reis te zijn teruggekomen.' (p. 284) 'Er gaat een bedwelmende aantrekkingskracht uit van een esoterisch-filosofisch gedachtegoed dat zich in zulke dichte nevelen hult [...]' (p. 286). Aan esoterische filosofie valt meer te kluiven dan aan glasheldere (analytische) filosofie. De duistere filosofen genereren zodoende werk. Om terug te komen op het punt waar ik deze alinea mee begon: ik ben *wel* een voorstander van filosofie in het onderwijs als het gaat om het aanleren van kritisch denken, dus als bijvoorbeeld het boek van Braeckman en Boudry het handboek is. Geen Baudrillard en Bataille, maar Braeckman en Boudry.

Is het erg dat mensen in dingen geloven waarvan je wel kunt nagaan dat het niet zo is? Waarom moeten analytische filosofen die boel bederven? In zijn boek *Breaking the Spell. Religion as a Natural Phenomenon*, doet Daniel Dennett precies dat: als je weet hoe de goocheltruc werkt, is de lol eraf. Zo ook met religie en ander (bij)geloof: als je weet hoe het komt dat mensen geneigd zijn in dingen te geloven die niet bestaan, kun je er zelf niet meer in geloven. Het is zoals met het bestaan van sinterklaas. Het leukst is het als je in sinterklaas gelooft. Als je eenmaal weet hoe de vork in de steel zit en dat het berust op een complottheorie (wat complotdenkers toch enige munitie kan geven...), kun je niet besluiten om weer in sinterklaas te gaan geloven. Toch is dat precies wat gelovigen doen (de auteurs spreken van 'believers'): vasthouden aan hun geloof in weerwil van de feiten. Maar is dat dan erg? Waarom laten we mensen niet gewoon geloven wat ze willen geloven? Waarom is waarheid belangrijk? De auteurs zijn hier niet expliciet over, maar hun eerste casus, over heksenverbranding, laat gelijk zien dat het geloof in hekserij tot veel onnodig leed kan lijden. Lang niet alle geloof is onschuldig – zoals ook de opvatting dat er geen sprake is van antropogene klimaatverandering. Een aspect dat onderbelicht blijft in het boek is dat kritisch

denken niet alleen toegepast kan worden om de werkelijkheid te leren kennen en om onzin te kunnen ontmaskeren, ook kan en moet kritisch denken worden toegepast op het normatieve terrein van de ethiek en de politieke filosofie. *De Volkskrant* van 14 oktober 2011 bericht over het ritueel doden van kinderen in Afrika door medicijnmannen om rijkdom te bewerkstelligen. Dit geloof getuigt van een schrijnend gebrek aan kritisch denken. Echter, stel dat het wel zou werken, dat het ritueel doden van kinderen het

verwerven van rijkdom zou bewerkstelligen, dan nog is dit immoreel. Hieruit blijkt dat kritisch denken niet slechts tot het domein van kennis beperkt moet blijven, maar ook het morele domein moet beslaan.

Johan Braeckman; Maarten Boudry, *De ongelovige Thomas heeft een punt. Een handleiding voor kritisch denken*, Houtekiet, Antwerpen/Utrecht, 2011, 344 pgs., www.ongelovigethomas.be. Met illustraties, bibliografie en index.

De ondergang van de islamitische wereld

Een recensie

THOMAS SPICKMAN, 1973, Culemborg, constructeur

In de Westerse wereld leeft de angst dat de islam met zijn 1,4 miljard aanhangers ons op een gegeven moment in Europa zal overheersen, onze cultuur, normen en waarden zal ondermijnen en onze op mensenrechten gebaseerde rechtsorde door de sharia zal vervangen. Dat wordt bijvoorbeeld in de film ‘Fitna’ van Geert Wilders getoond. De Duits-Egyptische Hamed Abdel-Samad stelt echter dat de islam, zoals tegenwoordig streng religieus nageleefd, zich in de fase van de ondergang bevindt. Want de koran biedt voor problemen van de huidige tijd geen oplossingen. Economisch heeft het Midden-Oosten geen basis om de sterk groeiende bevolking op lange termijn te voeden, vooral zodra de olie volledig uitgeput is. Wel gebruiken moslims moderne apparaten zoals mobiele telefoons en I-pods, maar zij zijn niet in staat om ze zelf te produceren. Dergelijke innovaties zijn er niet. Door tekortschietend onderwijs worden de capaciteiten van jonge mensen verspild. Wel was de Arabische wereld tot 1000 jaar geleden op diverse gebieden vooruitstrevend, maar stagneerde daarna. De ontwikkeling van de huidige technologie, gebaseerd op eeuwenlange wetenschappelijke vooruitgang, was in het Westen alleen mogelijk omdat op het

christendom van de Middeleeuwen een periode van Renaissance en Verlichting volgde. De klimaatverandering verscherpt de problemen in het Midden-Oosten. Door mislukkende oogsten gaat de landbouw achteruit, wat tot voedseltekorten en flinke inflatie leidt. Egypte, het geboorteland van de schrijver, is sterk van toerisme als inkomstenbron afhankelijk. Door de opwarming van de aarde die tijdens de zomers tot steeds grotere hitte leidt kan het voor buitenlanders onaantrekkelijk worden om daar op vakantie te gaan.

Verder wordt men in dit boek met de vrouwenonderdrukking in de islamitische wereld geconfronteerd, wat de lezer erg kan raken. De auteur laat het voorbeeld zien van zijn nicht, die na haar besnijdenis door zwaar bloedverlies in ernstig levensgevaar was; later is zij gedwongen uitgehuwelijkt en werd daarna door haar echtgenoot verkracht. Moslimvrouwen die in conservatieve streken zonder hoofddoek op straat lopen worden snel als hoer beschouwd en uitgescholden. Traditieblindheid maakt ongevoelig voor het leed van mensen, vooral van vrouwen.

De schrijver biedt interessante inzichten in de ontwikkeling van moslims in de Europese landen. Hij zelf had van zijn vader imam moeten worden, maar ging in plaats daarvan naar Cairo om talen te studeren waarna hij naar Duitsland is vertrokken. In zijn eerste periode was het voor hem moeilijk om met de nieuwe vrijheden om te

gaan, o.a. omdat zijn studie politicologie moeizaam verliep. Hij kreeg steeds meer een hekel aan de Westerse levensstijl en gaf zich aan islamistisch gedachtegoed over. Een dergelijke terugval noemt hij de ‘elastiekwerking’ die voor veel mensen uit de moslimwereld kenmerkend is. De terroristen van 11 september 2001 zijn daar misschien een extreem voorbeeld van. Hun vroegere kennissen hadden hen altijd als aardige burens beschouwd. Maar ineens zijn zij radicaal geworden, wat tot de uitvoer van hun vreeslijke plannen leidde.

Hamed Abdel-Samad echter heeft later zijn evenwicht hervonden en is aan de universiteit in München docent Joodse geschiedenis geworden. Hij heeft dit boek geschreven omdat hij nog een beetje hoop heeft dat het met de Arabische wereld goed komt. Twee scenario's zijn mogelijk. Of de moslimlanden vallen uit elkaar met grote vluchtelingsgolven als gevolg die Europa niet kan verwerken dat daardoor zelf ook ten onder gaat. Of de islam beleeft een periode van Verlichting zoals een paar eeuwen geleden het christendom; maar dat kan alleen zonder sharia, jihad en apartheid tussen man en vrouw en zonder dat de inhoud van de koran als de

eeuwige absolute waarheid gezien wordt, maar wel met de toelating van modern gedachtegoed. Ten behoeve van de verspreiding van zijn standpunten houdt de auteur zowel in Duitsland als in Egypte lezingen, wat zeker vanwege potentiële aanslagen moed vereist. Hij heeft zijn boek al voor het uitbreken van de Arabische lente geschreven. De tijd zal leren welke kant de islamitische landen zullen opgaan.

Door de gemakkelijke zinsopbouw is de tekst vlug leesbaar. Inhoudelijk komt het boek volledig overeen met wat ik zelf eerder heb waargenomen of over het Midden-Oosten gelezen heb. Zeker is deze islamkritiek op een hoger niveau dan de uitlatingen van Geert Wilders die als demagoog maar gedeeltelijk gelijk heeft. Een verzachte islam waarvoor Hamed Abdel-Samad pleit is voor mij als atheïst op zich niet de eerste voorkeur. Maar het lijkt mij strategisch een slimme zet van hem, aangezien mensen emotioneel aan religie hechten en meestal niet meteen volledig kunnen en zullen afvallen.

De ondergang van de Islamitische wereld door Hamed Abdel Samad ISBN13: 9789025436575 Uitgeverij Contact

W.N.P. Barbellion – Laatste dagboek

Een recensie

ENNO NUY (1950, Aerdt) is ondernemer; hoofdredacteur van Maandblad De Vrijdenker, zie ook enn-nuy.blogspot.com

Jaren geleden kreeg ik *Dagboek van een teleurgesteld man* te pakken, van een zekere W.N.P. Barbellion. Het boek maakte op mij een verpletterende indruk. Zelden een zo persoonlijk relaas gelezen van een man die een prachtig en voldoening schenkend leven voor zich had, ongeneeslijk ziek werd en er ondanks zijn snel naderende en onvermijdelijke levenseinde in slaagde te bruisen van levenslust. Zijn *Laatste dagboek* loopt van 21 maart 1918 tot 1 juni 1919. Op 22 oktober 1919 overleed Barbellion aan de gevolgen van multiple sclerose. Hoe is het mogelijk dat je, wetend dat je spoedig zult sterven, de energie en de lust vindt om na te denken over de wereld en de mensen die haar bevolken. Barbellion trekt zich niets van zijn lichamelijke beperkingen aan en beschrijft ze zo af en toe met een duidelijke

ironie, alsof hij zichzelf misprijzend aankijkt vanwege zijn hopeloze fysieke gesteldheid. Zo schrijft hij op 26 november 1918: *‘Persoonlijk verheugt het me zeer dat de mens twee voeten heeft. Het zou mijn incasseringsvermogen te boven gaan wanneer ik als duizendpoot in bed moest liggen’*. Als gevolg van zijn ziekte raakten zijn benen voortdurend in een spasme en in de knoop. Maar Barbellion, pseudoniem voor Bruce Frederic Cummings, had dringender zaken te doen. Zo overpeinst hij: *‘Maar als de mens, die streeft naar goedheid en waarheid, de oorlog echt kan rechtvaardigen, wil ik geloven – dit is mijn oprechte overtuiging*

– dat God de wereld kan rechtvaardigen, en daarmee pijn, lijden en dood. Wij veroorzaakten de oorlog en moeten onze verantwoordelijkheid nemen’.

Cummings was autodidact bioloog en een erkend voegelept. Hij slaagde erin – en hij moest het opnemen tegen academici! – een betrekking te krijgen bij het British Museum in South Kensington. Daar moest hij zich overigens wel bezighouden met zuig- en bijtluizen, maar niettemin. Barbellion: ‘We weten nagenoeg niets over de kracht van onze geest en de werking van ons brein. Maar voor het allemaal zover is, zal er nog een heftige worsteling plaatsvinden met eerbiedwaardige oude materialisten als Edward Clodd’. (Edward Clodd was een aanhanger van Darwin die rationalisme als de beste levensfilosofie beschouwde – EN)

Een enkele keer laat hij zich meeslepen door zijn ziekte en merkt dan op: ‘Maar ik ben wel moe, wil dat mijn lijden minder wordt. De dood kwelt mijn nieuwsgierigheid en soms voel ik er veel voor mezelf te doden louter en alleen om haar te bevredigen. Maar ik moet toegeven dat de dood,

behalve als er verder absoluut geen uitweg meer rest, een nepoplossing is’.

Een paar maanden voor zijn dood schreef Barbellion: ‘Tot voor kort had ik geen enkel religieus gevoel. Ik was een kleine scepticus voor ik het wist. Geheel varend op mijn eigen kompas ontwikkelde ik een neus voor agnostische literatuur, en toen ik Haeckel en Hume vond, slaakte ik een kreet van tevredenheid. ‘Dacht ik het niet’, zei ik tot mezelf’.

Zijn dagboeknotities staan vol met prachtige taal en taalvondsten, soms zeer ontroerend, vaak ook uiterst geestig, soms allebei tegelijk, zoals wanneer hij op 1 april 1919 noteert: ‘Ik vind het fijn als mijn haar wordt gekamd – het doet je beseffen welk een brede baan van zelfexpressie werd afgesloten toen de mens zijn staart verloor. Ik betreurt het verlies van mijn staart zeer’.

Een prachtig en onvergetelijk boek en wat een verspilling van talent en levenslust dat deze man op dertigjarige leeftijd sterven moest.

W.N.P. Barbellion – Laatste dagboek, Uitgeverij Vorroux, 172 pagina’s

Mirakels wijf

JAAP VAN DEN BORN (Nijmegen 1951) beidt zijn tijd

Jomanda is een moordwif buiten kijf
En ook al is haar handeltje niet gratis
De mensen stromen toe. Dat is geen wonder:

Er is een markt voor wie ten einde raad is
En zeurkous, zielepoot en hypochonder
Zijn dol op zoveel aandacht en theater

En medicijnen zijn vaak ongezonder
Maar heb je waterzucht of lendewater
Dan zit de medicijn al in je lijf

Haar waterkuur is puur en onverdond
En zelf is ze het stralend middelpunt

Jomanda. Afijn, u weet wel.

Vooraankondiging

In de laatste maand van het jaar hebben het HV en DVG-regio Noord gezamenlijk besloten 2011 met een interessante en leuke voordracht af te sluiten. Prof. Dr. Jan van Hooff, diergedragkundige van de Universiteit van Utrecht en bekend door radio en TV uitzendingen, zal **donderdag 8 december van 19u30 tot 22u00, in het HV Centrum, W.A.Scholtenstraat 2, te Groningen**, spreken over

“De biologische achtergrond van ons menselijk gedrag”

Ieder van ons vraagt zich zo nu en dan af, waardoor je eigen gedrag wordt beïnvloed. Met andere woorden, hoeveel *cultuur* (je opvoeding, het geleerde, je persoonlijke geschiedenis en je sociale omgeving) en hoeveel *natuur* (je lichaam inclusief je brein) je denken en doen sturen. Meestal leggen we deze vragen spoedig naast ons neer, omdat we deze te moeilijk en te ondoorzichtig vinden.

Jan van Hooff zal, zonder te pretenderen de wijsheid in pacht te hebben, met een kwinkslag iets vertellen hoe de mens of *Homo sapiens* geëvolueerd is in de mogelijkheden en beperkingen van zijn denken en doen. We rekenen weer op een levendige discussie!

Informatie: Cecile Lapre, Tel. 050-5345993. (Tot 18u) E-mail: c.m.h.lapre@rug.nl

Een nieuwe redacteur

JAN VAN DER WERFF (1939 Hilversum) is gepensioneerd omroepmedewerker en redacteur De Vrijdenker

Ik ben Jan van der Werff, 71 jaar, getrouwd met een Engelse vrouw en vader van twee dochters.

Ik ben in Groningen geboren als het vierde en laatste kind, en enige zoon, in een rooms-katholiek gezin.

Zoals dat toen gebruikelijk was ging ik naar de roomse kleuterschool, en de roomse lagere school, met alle gevolgen vandien. Ne de lagere school ging ik naar het St.-Maartenscollege in Groningen, een jezuïetencollege. In 1959 haalde ik mijn gymnasium-β diploma. Ik wilde scheikunde studeren, maar ik moest eerst in militaire dienst. Na vier jaar op de universiteit gezeten te hebben moest ik de studie scheikunde staken. Ik kwam als technicus terecht bij de toenmalige NTS, later NOS. Eerst als "jongen van de Ampex", die reusachtige videorecorders bediende voor het opnemen, monteren en uitzenden van TV-programma's. Later vond ik dat ik hogerop moest en werd toen achtereenvolgens registratieleider, montageleider en klantgroepleider. De laatste 10 jaar was ik opleider: nieuwe collega's opleiden op oude apparatuur en ervaren collega's op nieuwe apparatuur.

Bijna al die tijd schreef ik stukjes, ondergrondse en bovengrondse afdelingsblaadjes en technische handleidingen. In de ondernemingsraad van de NOS zat ik in de redactiecommissie, en in mijn vrije tijd heb ik 15 jaar het clubblad van de Club van Ankervrienden geredigeerd, een club van verzamelaars van Richters Ankersteenbouwdozen. Toen ik dat 15 jaar gedaan had, kreeg ik er genoeg van, ben ik ermee gestopt en heb me toen voorgenomen nooit meer redactiewerk te doen. Toen ik nog bij de jezuïeten in de leer was, nam ik klakkeloos alles aan wat er over God, het hiernamaals, de menswording van God de Zoon, de Heilige Maagd, de Verrijzenis en de Verlossing verteld werd. Ik had het tenslotte mijn hele leven al gehoord.

Een fanatieke gelovige ben ik eigenlijk nooit geweest. Ik mis volgens mij een gen voor mystiek. Niets wat mystiek is spreekt mij aan. Ook "diepe", zweverige taal is aan mij niet besteed. Na de school kregen andere opvattingen vat op mij. Schrijvers als W.F. Hermans en Rudy Kousbroek zetten me aan het denken. Toen ik een keer op mijn vijftiengste op een zondag plichtsgetrouw in de kerk zat, dacht ik: "Waarom is het leven voor alle dieren afgelopen als ze dood zijn, en waarom voor mensen niet? Waarom hebben mensen een ziel en dieren niet?" Ik kwam toen definitief tot de conclusie die al lang in mijn achterhoofd gesluimerd had: de ziel bestond niet en het hiernamaals dus ook niet. Als er geen leven na de dood is, is het al dan niet bestaan van God irrelevant. Behalve voor trouwerijen en begrafenissen ben ik daarna nooit meer voor een dienst in de kerk geweest. Of ik ooit nog agnost geweest ben, weet ik eigenlijk niet meer. Ik werd waarschijnlijk meteen atheïst. Na de oproep van Anton van Hooff op de ALV van 23 april j.l. voor leden die iets willen doen in en voor de vereniging, heb ik me aangemeld als redacteur van De Vrijdenker. Ach ja, het kan verkeren. De redactie kan wel een jonge kracht gebruiken.

Na de grote hersenreiniging

HANS LOUIS KOEKOEK, (Rotterdam 1935) filmer en schrijver, publiceerde onder meer *Ongelovige verhalen*; zie ook www.hanskoekoek.nl

Onlangs woonde ik een lezing bij van Fred Butter. Hij is bekend als acteur in musicals als *Cats*, *Mama Mia*, *Tarzan* en *Urine Town*. Sinds kort is hij in de openbaarheid getreden met zijn passie voor spiritualiteit. Hij heeft zich vooral verdiept in de Mayacultuur. Volgens een groep die zich bezighoudt met de Maya-tijdberekening zal de wereld een gigantische omwenteling beleven op 21 december 2012. Maya voorspellingen die dit 'staven' zijn de opvallend vele natuurrampen, vrij acute klimaatwisselingen, droogte, overstromingen, volkeren op drift, economische chaos en verschuiving van wereldmachten. Toegegeven, dat klopt heel aardig.

Wat zou er kunnen gebeuren op 21 december 2012? Maya-adepten geloven in het algemeen niet dat de wereld dan ophoudt te bestaan. Het zou wel het einde van een tijdperk kunnen zijn, met een omwenteling naar een totaal nieuw begin. Sommigen vermoeden een transformatie naar hoger bewustzijn, waardoor we kunnen waarnemen van wat we nu nog niet eens kunnen bevroeden.

Butter suggereerde als mogelijkheid dat het aardse magnetisme wegvalt. Aangezien onze hersenen draaien op elektrische signalen en dit door het ontbreken van magnetisme niet meer mogelijk is, zou de menselijke geest, net als de harde schijf van de PC, gewist kunnen worden. Mensen worden daarna van volledig andere kosmische informatie voorzien. Puur theoretisch zou dit kunnen kloppen.

Die wisselingen in de tijd zijn niet nieuw, volgens de Maya's. Ze hebben al talrijke keren plaatsgevonden. Bewoners van verschillende planeten zijn op aarde geland en hebben zich er gevestigd. Daarom liggen onze talen ook zo uiteen. De oorsprong ligt elders in de kosmos.

Nu is het echt ondoenlijk om Butter's theorieën haarfijn weer te geven. Ik vat de impressie van de gecompliceerde voordracht in mijn eigen woorden samen. Hoewel Butter met ontzettend veel enthousiasme zijn theorieën voor het voetlicht bracht, was hij geen enkele keer bedillig. Hij bracht niet de waarheid, maar een zienswijze. Je kon ervan kennismaken en het als een spannend verhaal afdoen. Je kon het ook ervaren als een bouwsteentje in je algemene ontwikkeling. Je kunt eens ergens over meepraten.

De lezing was niet druk bezocht en de dames waren veelal van middelbare leeftijd - en in de meerderheid. Na afloop was er na het vragenuurtje nog een informeel samenzijn. Nogmaals, hoewel Butter zijn zienswijze (volgens mij) als een vrijdenker bracht: 'Zo zie ik het, je kunt me geloven of niet. Ik pretendeer niet de waarheid in pacht te hebben. Jij zult wellicht een andere mening hebben en die wil je hanteren en kenbaar maken, dat recht heb je. Gedachten, meningen, zijn vrij!' Maar opzienbarend! Zijn vrijblijvende denkbeelden werden door velen als de plots gevonden waarheid binnengehaald. Wat is er toch met mensen, waarom willen ze zo graag in iets bovennatuurlijks geloven? Waarom snakken ze diep in hun hart naar een bovenzinnelijke macht die verenigt, bestuurt en beschermt? De gretigheid tot geloven in 'iets' is bij het gros van de mensen ingebed. Hopelijk worden we zelfstandige denkers, nadat de kosmische krachten onze herseninhoud hebben gewist en we toekomen aan een meer geëvolueerd denken. Ik sta voorop bij het updaten.